

פרק א

'אך יש וזה לתוך זה פרצו בחריקת שיניים' - יהודי זוכר, ליטאי זוכר

זיכרון ללא יהודים

'חמקמק, בלתי ניתן לצייד, לכידתו - בוודאי כליאתו - אינה אלא אשליה'; ובכל זאת, 'המסע אחריו נמשך תמיד. מסע כפייתי, מעקב שאי-אפשר בלעדיו; חדרות גילוי יצוקה באכזבה שבהתוודעות להיחשפותו'. הניסוחים הספציפיים הללו הם שלי, אך כך פחות או יותר - איש, איש בסגנונו - יתארו מן הסתם מבקשי הזיכרון וחוקרי את תהליך החיפוש האינסופי; חמקמק וגם מדמם לעד - יוסיפו אלה מביניהם העוסקים בזיכרון יהודי באירופה.

פתיחה מליצית זו לא באה אלא כהתנצלות, מן הסוג הטריטוריאלי יש לומר; התנצלות שבאה לחפות על הישגים מועטים לאחר מאמץ גדול, לתרץ את הסיפוק המחלחל מבלי משים למאמץ מעוט ההישג. אינני פסיכולוג, ולדידי חקירת הזיכרון מתאפשרת רק בחשיפת עקבותיו במקום ובזמן, שבשניהם כלול גם הטקסט - כלול ומכיל.

ענייננו כאן הוא בעיקר במקום; חיבור זה חותר לבחון את הזיכרון שבמקום והמקום שבזיכרון - יחסי הגומלין בין ביטוייו של הזיכרון בשטח וביטוייו בטקסטים. ה'שטח' - הזירה שנבחרה היא ליטא, ליטא של ההווה, טריטוריה בעלת גבולות ידועים; דומה כי היום אינם עוד שנויים במחלוקת. והזיכרון היהודי בזיקתו לליטא ייבחן. באיזו מידה השתנה המקום תחת משא הזיכרון? 'משא הזיכרון'! יש שיאמרו נהפוך הוא - אין כלל משא, הזיכרון התפוגג, התאדה. ליטא ארץ מישורית-גבעית, כך יתארו אותה הגיאוגרפים (ה'הרים' שנזכרים בה - מליצה מוגזמת); כך - בדרך כלל - חוו אותה גם אלו שציירו בקולמוסם את המרחבים שבין עיירה לעיירה. יהודים אינם קרחונים, ואם מתרוממת מעט ארץ שנמסו קרחוניה,

ליטא לא התרוממה בהיעלם יהודיה. הטופוגרפיה נותרה אפוא על כנה, שום דבר לא התגבה כשמשקלם של מאות אלפי יהודים (חלקם כחש קמעה בטרם מוות) הוסר מיבשת ליטא. נזקקתי למטפורה גיאולוגית; המשורר אהרון מירסקי בקינתו 'רשות לקדושה וקדיש', ניסח תהייה מול מצב שכזה בשפה הדתית המקובלת, חרף הקושי המובנה להשתמש בה בנסיבות שלאחר השואה:

[...] איך אעצור כח עמוד בפני רב יצחק אלחנן / כי יבוא להקביל קהלו, יפנה סביבותיו, יתבונן / וראה כי אינם וישאל: רבנו משיח: אינם? / התורה יהפוך על פני, וירתיה הש"ס כמו ים / משיח בלי יהודים מפולין מריסין מליטא? / משיח בלי בעלי-בתים? משיח, מופרכת השיטה, / משיח בלי רבנים, היאך, הכיצד, האפשר? / משיח באין קהילות? הסביר לי פשר דבר, / ראשונים ואחרונים לא יחכמו לישר לפירכא תרוצין, / יש ללמוד התורה מחדש מברכות עד מסכת עוקצין / ולמצוא הטעות, או תחזור הפירכא לסיני, והאל / ובית דינו יפסקו דין משיח בלא ישראל.

על-פי הגדרתו המסורתית, 'משיח' מתייחס לעתיד, ל'ביאתו', אך ב'בואו' (כן, גם הוא) רדוף זיכרונות העבר, יגלה אליבא דמירסקי, כי הוא - ניתן לומר: בסך הכול - 'משיח בלי יהודים מפולין, מריסין, מליטא! וצרתו כפולה! שכן, כיצד ניתן לומר את זאת - מתלבט משיח צדקנו - בפני רבה הגדול של קובנה הרב יצחק אלחנן ספקטור שנפטר שעה שהעולם היהודי עדיין כמנהגו נהג.

כיצד פועל אפוא הזיכרון היהודי בארץ שנתרוקנה - ניתן לומר - לגמרי מיהודיה בעקבות השואה ועזיבת רוב שרידי האוכלוסייה היהודית (במיוחד לאחר קבלת עצמאותה ב-1991). שאלת הזיכרון הגדולה מתפרקת לאין-ספור שאלות 'כיצד זוכר...?' קטנות. כיצד זוכרת ליטא - ליטא הישנות המדינית-לאומית והתרבותית? כיצד זוכרים שרידי היהודים בליטא? כיצד זוכרים יוצאי ליטא בישראל, הם וצאצאיהם? כיצד זוכר התייר-טייל היהודי בליטא? כיצד זוכר המשוטט במשעולי ליטא וכיצד המשוטט במשעולי ההיסטוריה היהודית של מזרח אירופה, וכיצד המפלס דרכו בנתיבי ספרות השו"ת וההגות היהודית של מאות השנים האחרונות? כיצד זוכר החולף ליד האנדרטאות המרובות הפזורות ברחבי ליטא?

השאלות אינן פשוטות; על האינדיבידואליות שבהן, מי יוכל לענות? כשבתודעה פרטית לגמרי עסקינן, השאלה היא כה קשה, מחכה לרגע מבחן; רק

1 מירסקי, דין השיר, עמ' צ"צט.

2 הכרזה על העצמאות ב-1990; הליטאים מציינים את ה-13 בינואר כיום מגיני החרות, להלן.

אז יתברר כיצד פעל הזיכרון במהלך השנים והדורות. לכאורה, יש 'רגע מבחן' פשוט, ענייני זיכרון שבשטח מאלצני לשאול כמה מבין המון המאות והאלפים החולפים ליד אנדרטה או כתובת קוראים אותה, או בכלל, מעיפים בה מבט? האם עמדו במבחן הקריאה? ואולי עמדו במבחן 'אי-ההשתתה'? פרדוקס ידוע לחוקרי אנדרטאות: ככל שהיא אמיתית יותר, נטועה בתוך החיים, כן תזכה לפחות תשומת לב; לאנדרטה מוצלחת צריך 'לעלות לרגל', אך מי יכול לעלות לרגל לרחוב הומה אדם שאינו מתבונן באנדרטאות? על קיר גדר בסמוך לאנדרטה בכניסה לגטו (קצר הימים של) פוניבז' מצאנו צלב קרס. כמותו מצאתי פה ושם גם באתרים יהודיים אחרים (רחוב היהודים בקיידאן; מעשה שזיהינו בית כנסת נשכח בוויילנה בעזרת צלב קרס, להלן פרק ג). הנה, מישוה קרא! הגיב! ומה לגבי השאר? 'גרפטי' עשויה לייצג זיכרון נגדי. בדרך כלל, למיטב בירורי, ארישים השכנים הליטאים לנושא היהודי המונצח בכתובות בסמוך לבתיהם - אין צלבי קרס, ובכל זאת, במקומות המיועדים תמצא אותם; חוויה מתסכלת למדיי לישראלי השב וחוזר לליטא ומגלה שכל עוד אינם באיזו חזית ציבורית, גם אין טורח להסירם.³

סמוך למוסך לטוקיס, לא הרחק משדרות ויטאוטאס בלב קובנה, שבו התחיל הפוגרום הגדול שבישר את הרעות הבאות, ניצבת אנדרטה, יש כתובת ובה הסיפור, כמתבקש. מוסכים יש עדיין בסביבה, מעניקים המחשה 'נאה' למה שקרה, אך כאן בסמוך נמצא דווקא בית ספר תיכון. היינו שם בדיוק ביום השנה, בתאריך הלועזי שבו אירע הטבח המחריד (27.6.41). די מוקדם, אך האנדרטה כבר הייתה פעילה, היו כבר מבקרים לפנינו, הותירו נרות ופרחים בודדים. לא בדקנו את ההתאמה לתאריך העברי; ספונטאנית, התאספנו, ואמרנו שם קדיש. הייתה שעת בוקר, התלמידים הרבים נהרו לדרכם, איש לא הפריע, איש לא העיף מבט; רשמתי: 'כן כמו אז? לא כמו אז? שנה לאחר מכן הגענו למקום שלושה ימים אחרי התאריך הלועזי; לא אמרנו קדיש. בתחתית אבן הזיכרון היה זר פרחים גדול, רשמי (אם כי ללא כיתוב מזהה), שזורות בו רצועות של דגלים ליטאיים, מחווה נאה בהתחשב

3 אמנם בהקשר שונה, מביע זאת שמשון מלצר ב'אנדרטה בגן': "[...] למי תוחילי כאן זה עידני עידן / גאה, קרה, שותקת? / הן רבות חכיית ואיש לא בא אליך. / עתה הנה הכר מדשיא כאן לרגליך, / עין משתקשת, / אילנות מלבלבים ומתרונו הגן... [....] ורק אני, אני זכרתיך עוד ואבוא לכאן. / למי תוחילי עוד בשקט הזה בגן" (מלצר, אור זרוע, עמ' 504).

4 לצלב הקרס ששורטט על קיר בכניסה לגטו של פוניבז' - מקום חשוף למדיי לעיני עוברי דרך - ספרתי כבר שלוש שנים, במשך הזמן נוסף לידו גם מגן דוד אחד.

שמדובר בזיכרון של אירוע שכל כך מזוהה עם התנהגות הרחוב הליטאי.⁵ שלושה ימים אחרי המועד המשווער של הצבתו, הזר היה עדיין טרי ורענן, איש לא קלל, איש גם לא הוסיף סימן התייחדות אישית כלשהי.

מעגלי זיכרון, מפגשים בחריקת שיניים

יום אביב בליטא, הטבע נפלא; מבט באורך גל קצת שונה מגלה ליטא אפורה, אפופה בענני זיכרון, 'את אור היום החשיכו שמי העננה', ענן על גבי ענן, ענן בצד ענן ובתוך ענן; בחשרת העננים המרחפת עדיין על שמי ליטא יודעים ה'מטראולוגים' (הפעם, דימוי מתחומם) לחלק ולסווג. נדרש סדר; כדי להוביל למעט ממנו, נוכל להציע הפרדה פשוטה ביותר - זיכרון יהודי מול זיכרון ליטאי. האם הם נפגשים היום? האם נפגשו בכלל אי פעם בעבר? להלן נעלה את השאלה עד כמה מי שנחשב כגדול יהודי ליטא - הגר"א, שליטא של היום די גאה בו כאחד מבחירי בניה, יכול לייצגה; האם בכלל נפגש אי פעם פגישה של ממש עם איזושהו ליטאי? נרפה לרגע מהגר"א, שגם לא פגש ככל הנראה יהודים רבים; ומה באשר למפגשים פשוטים יותר בחיי היומיום? על קובנה של סוף המאה ה-19 סופר:

באזורים המאוכלסים יהודים של העיר הישנה חיו יהודים באשליה של 'בתוך עמי אני יושב' וכאילו מחקן מתודעתם את תחושת הגלות. פרנק אפשטיין שנולד בקובנה בשנת 1887 ובילה את שנות ילדותו בעיר הישנה, כתב בזיכרונותיו שאינו זוכר כלל לא-יהודים פרט לשניים: שומר החצר והגוי של שבת.⁶

וטוביה בעל-שם, במאמרו 'טלז שאיננה עוד' (יוזכר להלן, פרק ז), מסכם את המגע היהודי-גויי בטלז: "הימים זרמו בעיר בשני מעגלים: החיצוני - הגויי, והפנימי - היהודי. בימי שוק וחגיגות זה בזה נגעו. אך יש וזה לתוך זה פרצו בחריקת שיניים".⁷ מגע זמני, התפרצות - כן; השקה קבועה - לא.

דוגמאות להתנהלות הפנימית, העצמאית לכאורה, הזו עולות שוב ושוב. 'זילנה' של בן ציון דינור מייצגת עולם יהודי משלה:

וילנה היא עיר של גטו יהודי, עיר שיש בה שכונות מיוחדות ליהודים, רחובות

5 הליטאים שעמם שוחחתי על הטבח הקפידו לציין כי הטובחים היו פושעים שנמלטו מכלא הפורט התשיעי בשלב של האנרכיה שהשתררה בסמוך לפלישת הגרמנים. זה משתלב בטיעון ליטאי, רשמי למדי, שבשעה שהתרחשו הזוועות בליטא, ליטא כבר לא הייתה אחראית לגורלה.

6 מובא בערך: קובנה, פנסק הקהילות, עמ' 523.

7 טלז, עמ' 280. ניסוח מעניין לגבי הסיום של המצב הזה, קרי כניסת הגרמנים לטלז: "[...] בעיר טלז הנוכרית אין סוף לצחלה ולדיצה. העיר העברית נבוכה" (ליון הדסה, בת עמי, עמ' 8).

יהודים, רחובות צרים, מובדלים, כאילו סגורים, כאילו גם אווירם סגור בה. נדמה, ברחובות אלה, בסמטאות אלה, תהיה קשה עליך הנשימה. אבל לא כן הדבר. רעננות של חוץ-עם סביבותיך, חיי המונים מושרשים, חיי עם מפכים באפיקיהם מדור דור, בכוח בפשטות.⁸

ודברים מעין אלו מתועדים הרבה, למשל אצל סמולנסקי ש'במסע ברוסיה' שלו מסביר את מה שנראה בעיניו השמרנות הווילנאית האימננטית:

[...] מבלעדי רחובות היהודים הצרים והעקלקלים אשר יגורו היום גם בהינתן למו הרישיון, להיאחז בשאר פינות העיר, אך המה לא יעזבום ללכת הלאה כי קשה מאוד להוילנאי לא לבד להיפרד מעירו כי גם מחצרו ממקום אשר דרו בו אבותיו, וישנם מילידי העיר אשר לא דרכה עוד כף רגלם בשאר הרחובות, ובאוזני שמעתי מאחד מילדיה באומרו לחברו כי לא ידע איה הוא הרחוב אשר קרא בשם והוא קרוב וסמוך לדירתו. וכאשר לעג לו ענהו בתום וניכרין דברי אמת: מאין לי לדעת הלא אופה הנני ועושה מלאכתי כל הלילה ובבוקר אשכים להקלויז ואחר אסעד ואישן ואקום למלאכתי, וביום השבת לשמוע קול המוכיח [...].⁹

ודוגמאות מעין אלו עומדות למכביר בפני חובבי העבר היהודי החשים בכך באופן אינטואיטיבי, כמו גם בפני חוקרים המבנים אותם במסגרת מושגית ומעניקים להם גושפנקה מדעית.¹⁰

העדויות הללו מתיישבות היטב עם קביעות של היסטוריונים ליטאיים - ספק באים לחקור, ספק מתרצים: "[...] למרות מאות השנים שבהן חיו שני העמים זה לצד זה, הרי הם המשיכו להתקיים כשני ציבורים סגורים בלי שנוצרו ביניהם קשרים אמיתיים פרט ליחסים כלכליים";¹¹ "בליטא לא התרחשו תופעות של רדיפות או אפליה על רקע לאומי, אולם, הקבוצות הלאומיות המשיכו להיות זרות אחת כלפי השנייה ולא הכירו זו את זו".¹² והיעדר יחס זה מאופיין גם בזרות לשונית שבשלב מסוים הכעיסה כהוגן את הלאומנים הליטאיים. אברהם קריב במסה שזכתה למוניטין, קורא לליטא - 'מכורתו', אך זו היא ליטא ללא ליטאית:

8 ראן, ירושלים דליטא, עמ' XIV-XVI.

9 השחר (עורך: פרץ סמולנסקי), שנה חמישית, תרל"ד, עמ' 484.

10 חוקר העוסק בקורות החבלים העומדים בבסיסו של חיבורו קובע עמדה בדבר: "[...] התגבשותה של מנטאליות יהודית מרח אירופית. הריכוז הצפוף והגדל והולך במחצית המזרחית של ממלכת פולין-ליטא תרם תרומה חיונית להיווצרות התנאים - חיים שהתנהלו בעולם יהודי בעיקרו, בבחינת מיעוט שאינו מיעוט - שבהם הייתה יכולה להתפתח המנטאליות הזאת" (הונדרט, גאולה קטנה, עמ' 42).

11 וארייקס, מירושלים דליטא, עמ' 10.

12 שם, עמ' 13.

[...] במידה מועטה ביותר נזקקו שם היהודים לשפת המדינה ולשפת עם הארץ. ואפילו הייתה נתונה בפיהם של היהודים השפה הנכרית, לא שימשה להם על הרוב אלא לצרכי משאם ומתנם עם האיכר או עם העירוני, ולא שפת ספר, שפת מזון לנפש ויניקה לרוח.¹³

אישים והוגים ליטאיים כתומס ונסלובה, שעוד יוזכר בהמשך הדברים, המתבוננים באומץ בעבר המדמם, מזהים באי-הכרה ההדרית את תחילתה של פורענות:

עם זאת, על אף הדו-קיום ההדדי רב השנים, למעשה חיו הליטאים והיהודים בשני עולמות נפרדים. אנו הליטאים ידענו מעט על התרבות הפולנית וכן על התרבות הגרמנית והתרבות הרוסית, אולם לא היה לנו מושג כלשהו על התרבות היהודית שהתפתחה לנגד עינינו בארצנו שלנו. הדת, שפת הדיבור, הכתב והמנהגים היו מחסום בלתי עביר. הקהילה היהודית נתפסה בעינינו כמובלעת אקזוטית וזרה לנו מבחינה רוחנית, וללא ספק הייתה זו טעות הרת גורל. היהודי, גם הוא, ידע אך מעט על המסורת והתרבות הליטאיות. יהודים שנטמעו אימצו בדרך כלל את השפה הרוסית או את זו הגרמנית. שתי תחיות לאומיות - ליטאית ויהודית - פרחו בו זמנית ובסמיכות, אולם במרחבים תרבותיים שונים [...].¹⁴

על טעות הרת גורל משלמים ביוקר, כפי שציין שלום אילתי המסביר מדוע לא ניתן היה להימלט מגטו קובנה:

[...] והיה מחסום השפה. זו השפה. חיים ומוות היו בידי הלשון הליטאית הרהוטה, ובעיקר - היגויה היאות. הרי"ש המתגלגלת שרוב אחינו בני ישראל אינם שולטים בה, עשויה הייתה לחצוץ בין חיים לכיליון. אשריו של חברי פערקעלע שבזכות מבטאו המעולה וכול היה, אחרי בריחתו מקרון המשלוחים, לחפש לו מקומות מחסה אצל איכרים ליטאים גם אחרי שידיד אביו, אשר אל כפרו צעד ימים מרובים, אפילו לא פתח לו את הדלת. [...] אמרתי אז לעצמי - אם אזכה ואחיה, אגדל את ילדי על שפה לועזית שהרי"ש בה רכה, כדי להקדים ולמנוע מהם פורעניות ואסונות מלכתחילה.¹⁵

ספק אם במקומות באירופה שבהם הכירו יהודים היטב את מסורת הסיביבה - פעמים אפילו טוב יותר מה'סיביבה' עצמה, מלמדת דוגמת גרמניה - היה הפתרון

13 קריב, ליטא מכורתי.

14 ונסלובה, יהודים וליטאים, עמ' 465.

15 אילתי, לחצות, עמ' 126-127.

פחות סופי; אולם, עובדתית, במפגש הזיכרונות בין יהודי לליטאי הנפגשים בכיכר השוק של טלז אכן נפערה תהום אי-ההבנה. 'שומר החצר' וה'גוי של שבת' לא יצקו את הגשר.

בהערת ביניים נסתייג קמעה ונציין כי הדברים אינם כה מוחלטים, במיוחד בתקופת 'בין המלחמות' עת התבצע ניסיון אמיתי לקשר את המעגלים: יהודים התגייסו לצבא הליטאי,¹⁶ התחברו באופן חזק מאוד לכאב הליטאי על שביית וילנה הבירה ההיסטורית בידי הפולנים,¹⁷ וכיהנו באוניברסיטת קובנה שאפשרה את קליטתם ואת הפיתוח של חוג הקשור לעברית,¹⁸ ובעיקר עשו מאמץ להשתלב בלימוד השפה (להלן). באופן כללי, ניתן לומר, כי יהודים השיבו טובה תחת טובה למאמצים הליטאיים להעניק להם אוטונומיה (או להפך, הליטאים העניקו אוטונומיה לדורשי טובתם). אך כידוע כל זה לא הספיק; ולא רק משום שהאוטונומיה לא האריכה ימים; קשר משמעותי חייב התערות עמוקה יותר בתרבות ובשפה, ולכך היהדות הליטאית לא יכלה לומר הן; ומנגד, המעטפת התרבותית גם לא הייתה פתוחה דיה כדי להכיר את השונה.

נחזור לשפה; אכן, בדורות שלפני המפץ הגדול העיקה ללא ספק בעיית השפה. התמונה הכללית ברורה למדי, יהודים במגזרים שונים, גם כשהפנימו את הצורך לחרוג מגבולות האידיש, לא נטו לדבר ליטאית,¹⁹ אף את שמות המקומות ביטאו

16 לפי הסיכום ב'פנקס הקהילות' עם ההכרזה על הגיוס התנדבו 500 יהודים מתוך 10.000. שליש מתוך השאוליסטים - הארגון הצבאי למחצה שהוקם ב-1920 בקובנה, היו יהודים. 23 לוחמים יהודים הצטיינו בקרבות לשחרור ליטא וזכו ב'צלב ויטיס', 73 נפלו בקרבות. לדעתי, בהתחשב במסורת הלא-צבאית היהודית במזרח אירופה, באחוז היהודים באוכלוסיה ובפרק הזמן הקצר של הקרבות, נתונים אלו מרשימים למדי.

17 דיווח בעיתונות בארץ: "מחאות נגד ספוח וילנה לפולניה - בכל ערי ליטא נערכות אספות עם של ליטאים, בני רוסיה הלבנה והיהודים, אשר בהן מובעות מחאות התושבים נגד כניסת הפולנים לוילנה. נוסד ועד יהודי מיוחד להגן על גבולות ליטא. בשני לנוכחם היתה אספת עם גדולה בקובנה ובה הבטיחו הנואמים היהודים להביא כל קרבן לטובת הארץ ליטא" (הארץ, 24.11.1920).

18 דיווח קצר בעיתונות בארץ: "מחלקה יהודית באוניברסיטה של ליטא - באוניברסיטה של קובנה נפתחה מחלקה יהודית. לאלה שייגמרו את המחלקה הזאת ינתן תואר 'דוקטור למדע העברי'" (הארץ, 2.12.1920). לא זה היה המצב בוילנה הפולנית שהאוניברסיטה העתיקה שלה (שלהי המאה ה-16), נותרה חממה אנטישמית ושמרה על הרוח הישועית שאפינה אותה מימים ימימה.

19 ויגאנטאס וארייקיס: 'רבים מיהודי פולין שדגלו בהשתלבות בחברה הפולנית במאה ה-19, אימצו את הפולנית כשפתם לצד האידיש. באותה המאה מקרב היהודים בליטא רק הסוחרים דיברו ליטאית; לא הרבנים או האליטה האינטלקטואלית, אשר העדיפו את השפה הרוסית. אפילו הפולנית היה שפה מעודפת בשל האפשרויות הכלכליות שפתחה בתחום המסחר' (וארייקיס, מירושלים דליטא, עמ' 13-12). בתחילת המאה העשרים היהודים נחשפו למלחמת שפות פנימית: "שר הפלך פון ואל נתן ביום ה-20 באוקטובר 1902 רישיון על שם הרב מטעה"מ וגבאי ה'צדקה הגדולה' לפתוח את הספרייה [=ספריית שטראשון]. בתנאי שלא יהיו בה ספרים בשפה הפולנית" (קליוזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 535). ולהפך, אחרי הכיבוש של וילנה בידי הפולנים: "[...] הגיע הדבר לידי כך, ששוטר בא לחצר בית הכנסת והוריד מודעות

באופן מיוחד להם ולא על פי המקובל בליטאית.²⁰ השימוש היהודי בשפה זו הצטמצם בדרך כלל למי שנוקק לשפה במישרין, למשל, בעיירות שבהן זו הייתה דרך התקשורת היחידה עם האיכרים הליטאיים.²¹ תופעה זו אופיינית הייתה להתנהגות יהודית בארצות מזרח אירופאיות לא מעטות שבהן ציבורי יהודים העדיפו שפות חשובות בינלאומיות על פני שפות לאומיות שהשימוש בהן איננו נפוץ.²² במבחן ההיגיון האישי-משפחתי ואף הלאומי - החלטה סבירה, אך בתנועה הלאומית הליטאית, שהאיסור שהוטל תחת שלטון הרוסים על השימוש בליטאית, והתקיים עד 1904, נותר כפצע פעור בלבד, התקשו לקבל זאת. גם אם היו בין היהודים חריגים משמעותיים שדווקא סייעו לליטאים הנאבקים על לשונם (למשל, לקבל את החומרים הדרושים להם בליטאית²³), גם אם הליטאים עצמם לא תמיד הקפידו על שפתם.²⁴ אנטישמים הגיבו למה שנראה בעיניהם זלזול בשפה בעוצמה יתירה; אולם, במשך הזמן, גם 'הזרם המרכזי' לא אפשר ליהודים חופש יתר לשוני, בגין מה שנראה בעיני הממסד הליטאי ומערכותיו החינוכיות כעיוות השפה הליטאית. לדברים היה ביטוי מיוחד בהקפדה היתירה שנדרשו היהודים כותבי העברית להקפיד על הגיית שמות המקומות כנדרש, כנתינתם בליטאית.²⁵

באידש ובעברית מפני שלא היה בצדן תרגום פולני" (קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 169).

20 בניסוחו של דב לוין: "ביחס לשמות המקומות, דבקו היהודים באותה העת [=ימי עצמאותה של ליטא] דווקא בשמות מתקופת השלטון הפולני-רוסי והגרמני, ועם זאת 'ייהדו' אותם באמצעות תוספת סיומות כגון OK (אק, קופישאק, יאנישאק, וראקישאק) [...] (לוין דב, בין עולמות מתחלפים, עמ' 39).

21 עדויות על דיבור של יהודים בליטאית, למשל, בספר קלם, להלן פרק 2.

22 ניסוח זה מצריך הבהרה. תנו דעתכם לאפיונו של מרכזי ולקין: "במזרח אירופה בעיית השפה היתה לאחת השאלות המרכזיות עמן התמודדה מערכת החינוך המשכילית. שפת החברה היתה האידש ומרבית בני החברה לא ראו צורך כלשהו ברכישת מיומנות בשפה נוספת למעט במקרים שהדבר היה נחוץ לצרכים כלכליים. לא זו בלבד, אלא שלמעט חוגי העלית הכלכלית מרבית יהודי האזור גילו יחס שלילי לשפות של חברה הרוח, קרי, הרוסית, הפולנית, האוקראינית, הליטאית ואף לשפות אירופאיות אחרות. [...] לכאורה בעיה זו באה על פתרונה על ידי לימוד השפה הרוסית בבתי הספר היהודיים, [...] ואולם, בעולמם התרבותי של המשכילים עד שנות השבעים של המאה התשע עשרה לא נתפסה הרוסית כשוות ערך לגרמנית, לצרפתית ולאנגלית, [...] (ולקין, היכל ההשכלה, עמ' 155-156).

23 דוגמאות ספורות: בזגר, יהודים, שהיו ניידים יותר, הביאו לשכנים חומרים כתובים בליטאית (פנקס הקהילות, עמ' 280). בקיירדאן הרוקח היהודי ב-1909 נהג להדפיס את המרשמים בליטאית, למרות הנזיפות של השלטון הרוסי, כאות הזדהות עם השאיפות הלאומיות הליטאיות (פנקס הקהילות, עמ' 585).

24 יש לכך עדויות רבות; במיוחד היו הבדלים בין הערים הגדולות לבין העיירות וערי השדה; בקובנה אפילו במועצת העירייה לא הקפידו על דיבור בליטאית. בניסוחו של משה ירדן-זקם: "בתקופה הפולנית והרוסית נדחפה השפה הליטאית מחיי התרבות, מבית הספר ומחיי העיר ע"י השפות הפולנית והרוסית. האצילים והשרים השפיקו בשפות הזרות, ורק האכרים בכפרים נשארו נאמנים לשפתם העתיקה, שמרו עליה וטפחו אותה באהבה [...] (ירדן, הספרות הליטאית העממית, עמ' 4).

25 דוגמה נאה לכך הוא הספר על יהודי שאולוי שיצא לאור בשנת תרצ"ח (1938): כהן, קורות היהודים

אם כן, חלק מהמתיחות מאמצע שנות העשרים של המאה הקודמת ואילך היה קשור בשפה.

הנה כי כן, בערבוביה הלשונית של ליטא, יהודים וליטאים מצאו דרך להבין אחד את השני, למצער בהבנה הפשוטה של המושג הבנה, אולם, לא תמיד יהודים השכילו להבין את מלוא חשיבותה של השפה לעם קטן שחוה מאות שנות כיבוש כמו הליטאים; הליטאים גם לא הבינו את בעיות השפה שלנו שליוותה יהודים לא-מעטים שבנו בליטא את התנועה הלאומית שלהם, ופיתחו בה את העברית שלהם. אגב, מצב זה היה כרוך במתח פנימי, יהודי למהדרין, בין העברית לשפה היהודית השנייה - אידש; ועל סף התהום, בעת הכיבוש הסובייטי בשנים 1940-1941, נאלצו היהודים - מי ברצון ומי בעל כורחו - לוותר על העברית ולחזור לאידש.²⁶ בקובנה של השנים האלו הוכתה שוק על ירך גם הליטאית, שפה שהוקפד כל כך על השימוש בה בליטא העצמאית כשפת הוראה יחידה. בוטלה הליטאית הלאומית, בוטלה גם העברית הציונית; אחווה של נרדפים לא הושגה בכך.

כאמור היו חריגים; מעט לפני הסוף, בשנות העשרים והשלושים ניסו יהודים שהעריכו את מקומם במדינה הליטאית שבה ראו מולדת, להתקרב לליטאית - לתרבות וגם לשפה. ניתן לדבר על כיוון פעולה יהודי שלא התעלם מן העברית הלאומית, אך ניסה להפגיש בין השפות. הקטע הבא מחייב הקדמה קצרה מהולה בהתנצלות: זיכרון - שלא כמו היסטוריה 'אחותה הגדולה' - מרשה לעצמו לעסוק בקוריוזים. הקטע הנידון - קוריוז על-פי כל אמת מידה - נכתב על ידי מי שגדל על ברכי חיבת העברית. 'על פניו' איננו קשור כלל לענייננו; איתמר בן אב"י מוכיח בו את הציונות - בפועל הדברים כווננו לאנשי המושבה 'ראשון לציון' - על שזנחה את השאיפה לכיבוש הימים. כבנים נאמנים לשבט דן (עירם שכנה בנחלתו המקראית), עליהם להכיר בתרומת אבותיהם להפצת התרבות ה'דנית', והשפה, המגיעה עד - לא פחות ולא יותר - ליטא:

[...] דנים חדשים, יורשי הקדמונים, אשר החתירו את ספינותיהם הגדולות לכל

נמלי הים התיכון. אכן, כל עוד אחיה אזכור את ביקורי בליטא אשר בבירתה

קאונס התקבלתי לראיון ממושך ע"י נשיאה הנערץ סמטונה, והוא אשר הצהיר

בשיאולאי. ובכן, לא זו בלבד שבצד השם העברי נוסף תרגום לליטאית בעמוד מקביל לעמוד השער, אלא שגם שמו של המחבר 'כהן' נכתב בהגייה ליטאית (Kaganas). שם העיר באותיות עבריות משקף את דרך ביטוייה בליטאית 'שיאולאי' למרות שכבר בהקדמה המחבר כותב: "ועיר שבלי אשר חייתי בה יובל שנים ונחשבת עלי כעיר מולדתי [...]". וכך בהמשך 'שיאולאי' בכותרות ושבלי' בתוכן. מקום ההוצאה הוא 'קאונאס'.

26 לוין דב, מערכת החינוך היהודי.

לי חגיגית כי ימאי דין (וזבולון גם הוא אחיו הימי בצפון) ישבו אף יצרו את שר-דין (סרדיניה) את בריתון (בריטניה) את דניה (דנמרק) ויגיעו, דרך הים הבלטי (בשמו העברי כל כך 'הבולט') לימיה של ליטא גם היא לסחור עם עממיה באלמוגים ובספוגים ועל הכול - אותו אמבר נוחחי שממנו עושים הליטאים היום הזה, חוליות שהרונים אצערות, עגילים וכלי אמנות שונים, אם זוהי דעתו של ליטאי גדול, 'פרופסור' לשפות המזרח, מה יגיד ומה יאמר עברי, ליטאי בכלל ודני בפרט היודע פרק מדברי ימיו [...].²⁷

הקטע המוזר הזה - איני יכול להימנע מלהביע משפטי לגביו - מאחד לדעת אומרו את הליטאים והיהודים עד, כמעט, לשני סעיפים של עם קדום אחד, בכוח שורשי שפה משותפים. נשיאה הידוע של ליטא בין שתי המלחמות אנטנס סמטונה (בהחלט לא היה שונא יהודים; מסופקני אם יש להגדירו אקדמית בהגדרה של איתמר בן אבי²⁸), ספק התכוון באומרו את הדברים, ספק לא התכוון; איתמר בן אבי הנאחז בהם, מביע תקווה יהודית לשמוע קול ליטאי הרואה קשר בין השפות והעמים; קוריוזי ככל שיהיה, הוא משקף בקטע זה ניסיון יהודי לגשר בין השפות בשנים ההן התבצע ניסיון פשוט לנפץ את מכשול השפה, לקרב את התרבויות ולהשיק את המעגלים. מפגש אמיתי ומפרה למדי בין העולם היהודי לליטאי התאפשר במיוחד בערים גדולות בעלות מורשת תרבותית רחבה יחסית בראש ובראשונה בקובנה הבירה - הזמנית! היטיבו היהודים לדעת²⁹ - של ליטא העצמאית. בשנות העשרים והשלשים נרקמו בין יהודים וליטאים יחסים תרבותיים, יהודים חשו שעליהם להכיר טוב יותר את התרבות הליטאית; היו מהם, במיוחד הציוניים שבחבורה, שראו במפגש השפות העברית והליטאית חוויה היסטורית והרפתקה אינטלקטואלית. לא כולם נדרשו לסגנונו של איתמר בן אבי, אך קטעים דוגמת פסוקי הסיום של ד"ר ירדני למבואו משנת תרפ"ח על הספרות העממית הליטאית העומדת להיתרגם לעברית, אפופים ברומנטיקה רווית אופטימיות, זכו לאוזן קשבת:

27 בן אבי, ימיה של ראשון לציון, עמ' 530.

28 הוא היה ללא ספק אדם מלומד ומרצה בעל שיעור קומה; מוגדר בדרך כלל כמשפטן. לא נתפס בשום אופן כשונא ישראל. בזיכרוננו של אריה סגלסון הוא נותר כך: "נשיא ליטא העצמאית, סמטונה (Smetona), היה חוזר ואומר בכל הזדמנות שכל עוד הוא נשיא המדינה לא יאונה ליהודים כל רע. ואכן בזמנו פריחה יהודית ליטא פריחה כלכלית, חברתית ותרבותית. [...] את כל אלה החריבו הקומוניסטים בשנת הכיבוש הסובייטי בליטא" (סגלסון, בלב העופל, עמ' 65 הערה 16).

29 היחס לוילנה בא לידי ביטוי בהקפדה של מערכות החינוך הליטאיות. מפקחים ליטאיים של בתי ספר יהודיים נהגו לשאול מה הבירה של ליטא; אם התשובה לא הייתה 'וילנה וזמנית קובנה' התרצתה הייתה הכשלה במבחנים (וולבה, ואמונתך בלילות, עמ' 12).

בבתי הספר העברים שבליטא אנו רואים מאורע היסטורי יוצא מן הכלל, פגישה של שתי שפות עתיקות אחרי פרוד של אלפי שנה. בימים קדומים, בתקופת ההתהוות של שפות העולם, ישבו האריים שדברו סנסקריט ובקטריט על גבול בני שם זה אצל זה. אחרי כן בדורות הפלגה נפרדו העמים והשפות. רוב העמים העתיקים עברו ונמחו מן העולם, רק מעטים נשארו בחיים וצאצאיהם מדברים עתה בשפות חדשות. ואחרי נדודים של אלפים שנה בכל תפוצות העולם עוד חי העם העברי עם שפתו העתיקה, ובגלותו הוא בא גם לליטא, מוצא בה בני עם עתיק מדברים גם הם בשפתם העתיקה. השפה השמית היותר עתיקה נפגשת עוד הפעם בשפה הארית היותר עתיקה - ושתיהן חיות וקיימות.³⁰

המחקר הספרותי גילה לאחרונה את שורשיה הליטאיים של לאה גולדברג שהחלה את פעילותה הספרותית בתרגום שירים עממיים ליטאיים מהסוג 'דאניה' לעברית,³¹ הגם שלא בהכרח הביעה בפעולה זו הערכה מרובה לערך הספרותי של הליטאית.³² בחוגי הספרות הליטאיים בלטה אז דמותו של ד"ר חיים נחמן שפירא שכיהן כמרצה בכיר וכראש מחלקה ללימודים שמיים באוניברסיטת קובנה בין המלחמות. היו לו הרבה תלמידים יהודיים (הוא חתום על גיליון הציונים של לאה גולדברג), אך מצודתו הייתה פרוסה על פני חוגים נרחבים בהרבה; הוא רקם קשרים מרובים עם האליטות האקדמיות של קובנה, ונתפס כדמות מקשרת בין העולם האינטלקטואלי היהודי והליטאי. דמותו מעוררת הערכה בליטא עד היום,³³ (ההערכה דאז לא סייעה לו להינצל מרציחה יחד עם בני משפחתו בפורט התשיעי; פרק ד).

בשנת תרצ"ב פורסמה בקובנה 'אנתלוגיה של הספרות הליטאית' בשפה העברית

30 ירדני, הספרות העממית הליטאית, עמ' 7.

31 בר-יוסף, לאה גולדברג.

32 ביומניה היא מביעה הערכה למורה ליטאית בגימנסיון, אך לא בהכרח לספרותה (3.1.28): "אני חושבת שאחרי שאגמור את הגימנסיון, יותר מכל המורים שלי אהיה חייבת תודה למורתי הליטאית. חי נפשי, מגוחך הדבר שבגימנסיון עברי, על ההתפתחות משפיעה יותר מורה אשר מלמדת שפה ליטאית, שפה שאין לה ספרות, מאשר המורה לספרות עברית ולהיסטוריה. מגוחך ועצוב מאוד" (גולדברג, יומנים, עמ' 149).

33 דברים שכתב לי ד"ר מינדאוגאס קוויטקאוסקאס, ראש המכון ללימודי ספרות ופולקלור באוניברסיטת וילנה 2007:

"Dr. Nachman Shapira was one of the cultural personalities in interwar Kaunas that I sincerely admire. Despite all the obstacles, he did much to promote Jewish literature for the Lithuanian audience and to build better links between these separate societies. His studies on Jewish literature in the Lithuanian language (on Mapu, on Leib Naidus, on the Jewish literary image of Vilna, and on the Lithuanian Jewish literature in general) still remain the main historical sources for the Lithuanian audience, and, of course, he had very interesting links with the academic elite and writers."

שמטרתה השימושית-יישומית הוצהרה מפורשות; מתוך הרצון העז המובע בה לעזור לקרבה לתרבות הליטאית, ניתן להבין עד כמה זו הייתה חסרה (נחמן שפירא תרם לה מאמר חשוב). בפתיחה כתב העורך יצחק קיסין:

[...] ישנה אומה לא גדולה בצפונה של עולם שהצטיינה בהכנסת אורחים וביחס אנושי וישר לעם הגולה והנידח במשך מאות בשנים - האומה הליטאית. ארצה שימשה לנו במשך דורות אכסניה לתורה ולחכמה ולרוח ישראל כאן. [...] וראה, ועל אף כל זאת הנה ספרותו של עם זה חתומה לנו בשבעה חותמות ובלתי ידועה לעם העברי בכללו! וכדאי הוא העם הליטאי שיקימו לו שם בספרותו אנו, וכדאית היא הספרות הליטאית שיהגו בה משכילנו וקוראינו. ומה גם בשעה שעם זה נפש עמוקה לו ומגוונת וספרותו אשר הוטבעה בחותמה של מגלת-הייסורים העצומה, מחזיקה ברכה לרבים.³⁴

ובהקדמה נוספת לאנתולוגיה, פרי עטו של ד"ר י' טומס, נכתב: משונות הן התעודות של התקרבות היהודים והליטאים או של התקרבות לאומים אחרים, אפילו בחינת סותרות זו את זו. זה חמש מאות שנה או למעלה מזה, הננו גרים בכפיפה אחת על כבדת ארץ אחת צרה, מחלקים בינינו את עושר הארץ הדל, ובכל זאת הננו עוד זרים זה לזה. אפשרי הדבר אך מוזר ביותר הוא, שמתאוננים אנו כי אין אנו יודעים עוד זה את זה. אליבא דאמת, יודעים אנו יפה זה את זה. היהדות כבר יצא טבעה בעולם ואיננה עוד בבחינת סוד כמוס לאנושות, והליטאיות היא כל כך ברורה, כל כך שקופה, שכל בן אדם מן החוץ יכול ללמדה על נקלה. הקרבה החברתית איננה מוטלת בספק: שני העמים האלה אינם רחוקים זה מזה, גם תקריות אינן פורצות כמעט, ואם יש והן פורצות הרי מקורן בחולוניות גרידא. אפילו הצרכים הכלכליים אינם מפרידים בינינו [...].³⁵

היום, הניסוחים האופטימיים הללו נקראים כמובן בחיך מר ועצוב. לרצון להתקרבות יהודית, יש דוגמאות רבות נוספות: בביטאון הציוני 'הד ליטא' הופיע מאמרו של א' שניידר 'בנתיבות התקומה' המוקדש 'ליוכל העשרים של הספרות הליטאית';³⁶ כלומר, להתרת הופעת 'העיתונות הליטאית ככתבה וכלשונה והוצאת ספרים בליטאית באותיות רומיות', ולא הקיריליות. קשה למנות את ביטויי ההערכה למאבקה של התרבות הליטאית במאבקה נגד העריץ הרוסי שבהם ספגו

34 קיסין, הספרות הליטאית, עמ' 7.

35 שם, עמ' 11.

36 הד ליטא, 10, אייר תרפ"ד.

המאמר, וביטויי ההזדהות במאמר זה הכתוב בעברית צחה - לא ייספרו מרוב:

אנו היהודים שהיינו בקיאים בדרכי שלטון העריצות הרוסי לשעבר ובאמצעי האונסין שהיה אווזו בהם, כשהיה רואה צורך לרכא ולדלדל את כוחותיהם הרוחניים של עמי המיעוט כדי להעבירם על תרבותם ועצמאותם, יודעים עד היכן קשים היו נפתוליה של אומה קטנה זו על קיום הספר והמילה החיה, שבאמצעותם בא המשכיל בעם במגע ישר עם שדרות האוכלוסין הרחבות. הרי אם נסתכל במה שהיה לפנינו, בסך הכול עוד לפני עשרים שנה, וידענו, כמה גדול הוא החג שנתקדש לדורות ולזכר עולם.³⁷

כביטאון ציוני למהדרין המקדש את השימוש בעברית (לבד מהכתיבה באותיות לועזיות של השם, אין שם אפילו תאריך לועזי). הוא רוקם הזדהות בין תנועות לאומיות. אומנם, בסיסמוגרף הציוני (עתיק היומין) הוא חש שמתחת לפני השטח מסתתרת הפורענות: "[...] ועל כן מעורבים בשיר הניצחון הזה גם צלילים נוגים אשר רק האוזן היהודית קולטתם ושומעתם..."³⁸, אך בסך הכול, האופטימיות מנצחת, ועל כן, מייד הוא מתעשת ומסיים: "אולם נקווה לימים שגם הסייגים האלה יזדככו ויצטרפו ויהיה זה חג לכל העמים היושבים בליטא ורוצים בבניינה והתקדמותה".³⁸

למותר לציין, גם המחשבות על 'יום חג' זה מעוררות חיוך מר. המנסה להידרש להסבר היסטורי לפורענות יהודי ליטא, עשוי לטעון כי גילויי ההתקרבות הרכים הללו לא הספיקו להבשיל לכלל בגרות; מלאכת תרגום וליקוט הספרות הליטאית לא זכתה כידוע להאריך ימים. המוותר על ההסבר, יישאר בחיובו המר. עובדתית, ובלי קשר לחשבונות העבר, כשכבר איש בליטא המזהה אותך כתייר יהודי לא מצפה שתדבר אתו ליטאית, ניתן לשאול האם המגע בהווה ידידותי יותר, החלפה שעתה של 'חריקת השיניים' הכתובות באותיות מרובעות - אידיש וגם עברית, נדרו משלטי בתי המסחר לכתובות ההנצחה המרובות שם הן חיות בשלום יחסי עם הכתובות הליטאיות הניצבות על אותו שלט עצמו. ליטאים ממשיכים להעריך כמובן את יודעי שפתם (אשר ליהודי הקהילה המקומית הקטנה, דומה שבגין ידיעת הליטאית המקצועית שלו, זכה - למצער בתחילת דרכו הציבורית - עמנואל זינגריס ציר הסיים, היהודי, לאמון ולהערכה בליטא). ומנגד, פה ושם, ליטאים המקפידים על כבוד השפה ממשיכים להתרעם על - מה שנראה ביניהם - כל פגיעה יהודית בשפתם.

37 הד ליטא, 10, אייר תרפ"ד עמ' 5.

38 הד ליטא, 10, אייר תרפ"ד עמ' 6.

"To Lithuanians, our language is everything. What would we be without it? Look at Belarus: when the leader has no respect for his country's native language? Is it surprising that all he can think of is to quickly he absorbed by Russia?"³⁹).
אף שמאבק השפות עשוי להצטייר היום כאנכרוניזם, אין זה כל כך מדויק; בחוגים לאומיים-לאומניים, שלא אחת משיקים לאנטישמיות מעודנת (לייט).
אצלם, הוויכוח על השפה עדיין לא שכך לגמרי.

עם ליטאים משכילים ניתן כמובן לדבר היום בשפות אחרות; האנגלית רצויה, ואפילו הרוסית השנואה, למצער בוולנה שנותר בה קורטוב ויותר של קוסמופוליטיות, מעוררת סקרנות ועניין. צוות של טלביזיה ליטאית שהסריט את תפילת שחרית בבית הכנסת 'טהרת הקודש' בוולנה, ימים ספורים לפני פסח תשס"ז, הביע עניין עצום בנעשה בזירה הבלתי-מוכרת; הטלוויזיה אוהבת 'מובלעות אקזוטיות'. שיחה חמה - באנגלית כמובן - עם המפיק והבמאית, כשאני עדיין - חלק מן המובלעת - עטוף בטלית ועטור בתפילין, גילתה לי ליטאים עם סקרנות אינסופית ביהודי ארצם; האם לדידם חלפה שעתה של 'חריקת השיניים' ללא שוב?

מעבר לאופקי השפה והתרבות מבצבצת ההיסטוריה. לא כאן המקום לבחון באיזו מידה וכיצד משלבים הליטאים המודעים לצורך לבנות עבר ליטאי, את הסיפור היהודי בסיפור שלהם; ללא ספק, היסטוריונים ליטאיים מודעים לכך, ובדיון ב'רמת הסיסמאות' שמעתי לא אחת את ההצהרה כי ההיסטוריה היהודית של ליטא היא חלק מן ההיסטוריה הליטאית. ללא ספק, יש כאן גם בעיה אובייקטיבית - איך מקרבים שני מעגלים שבעבר לא השיקו. כל שאוכל לומר במסגרת זו הוא כי ברמת הסיפור הפופולארי שליטא כה מנסה לספרו, קרי, בחוברות תיירותיות, ביטאונים, עיתונות וכדומה, מובא הסיפור הליטאי בלי להתייחס לפרקיו היהודיים; אלה יכולים להיות מסופרים בנפרד לנמענים המתאימים, אך עדיין לא שולבו בסיפור הגדול (על היסטוריה מקומית, להלן).⁴⁰

39 המאמר: 'The bloody stories of Lithuania' באתר: <http://www.lithuanian.net/logos/head.jpg>

40 למשל, המאמר של הווארד ג'רוויס (Howard Jarvis) במדור 'היסטוריה' - 'ליטא במהלך השנים' (Lithuania through the ages) מספר על יהודים בהקשר של כיבוש הנאצים, אך לא באיזה הקשר של היסטוריה פוזיטיבית כלשהי. העובדה היחידה שהוא מסביר
Vilnius was indisputably Lithuanian's historical capital by now almost 50 percent of the city's population was Jewish and most of the rest were Polish speakers. Vilnius Now, June 2008, pp 31-30.

עד כמה האויב משותף?

אינני עוסק כאן ברקימת רקע לסליחה אפשרית (משהו על כך ייאמר להלן), ובוודאי שלא בהספקת תירוצים לליטאים, אלא במפגש הזיכרונות בהווה (וזה כולל עבר קרוב ועתיד קרוב). עקרונית, השקת שני מעגלי הזיכרון בהווה אפשרית בנסיבות מסוימות לנוכח מעגל שלישי - אויב משותף. 'יהודי וליטאי נפגשים...' - וזו לא התחלה של בדיחה יהודית, 'שואל היהודי: את מי אתה שונא יותר? ...', וזה ממש לא מבדה. העולם נוטה לדגמי ההתנהגות פשוטים: 'אויבו של אויבי יהיה ידידי'; 'אויבנו המשותף יעשך ידידי'; אינטרסים נצחיים, קשרים דינמיים. בסופו של דבר, לא-מדעית ככל שתהיה קביעתנו, גם הזיכרון פועל כך. אויב מן העבר מוסיף דלק במיכלי הזיכרון; אויב משותף מקל על תנועת הזיכרונות זה לקראת זה.

האם נוכל להגדיר לנו ולליטאים אויב משותף? בשנות העשרים - שנות עיצוב העצמאות הליטאית, היו בציבור היהודי, ודווקא בין הנוטים אחר התרבות העברית, שותפים בפועל למאבק נגד הפולנים כובשי וילנה (כיבוש משפיל שנעשה במרמה, לשיטת הליטאים!).⁴¹ היו שעודדו את הליטאים בדברי מליצה חמים - 'אם אשכחך וילנה - תישכח ימיני', עד כדי כך!⁴² אולם, במבט היסטוריוסופי, הפולנים, מכעיסים ככל שהיו באותן שנים כלפי ליטאים ויהודים גם יחד (הליטאים, חסרי

41 עדות מעניינת להצטרפות לארגון השאוליסטים של צעירים יהודים היא של אליהו בילס: "כשבאתי ביום א' לבית הספר ושמעתי על תנועת התנדבות בין חלמידי הגימנסיות הליטאיות לארגון הפרטיונים הליטאי, שנקרא בשם 'שאויליו סיונגה' ('איחוד הצלפים'), העליתי את הרעיון בכיתתי, שהפולנים מכים גם בנו היהודים ושגם אנחנו צריכים להסתדר בסך ובמאורגן להתנדב לארגון זה. היו בין חברי כיתתי כאלה שראו במעשה זה מעשה פזיז והרפתקני ואף הזהירו מפניו, אולם הרוב קיבל את הצעתי בהתלהבות ואף עורר אותי ואת האחרים להתארגן לפעולה. [...] כל אלה שרצו להצטרף לארגון הפרטיונים הליטאים הסתדרו לפי פקודותי בשורות ולמעלה מ-100 בחורים הופיעו פתאום בסדר צבאי נאה לפני מרכז הפרטיונים הליטאיים, כשבקשה אחת בפיהם - לצרף גם אותם בין הלוחמים נגד הפולנים. התנדבות ספונטנית זו מצד היהודים למען עניין ליטאי, הייתה הפתעה גדולה בשביל הליטאים. הם קיבלו אותנו בסבר פנים יפות ואף צרפו אותי כבא כוח היהודים למטה המחוזי של ארגונם. [...] נודעה לפעולת ההתנדבות שיצאה מהגמנסיון העברי' כמעט בראשית קיומו חשיבות פוליטית פנימית ממדרגה ראשונה. היתה זו הפגנה שהבליטה לפני הליטאים את נאמנותם של היהודים למדינה הליטאית הצעירה. מעשה ההתנדבות היכה גלים בחוגים רחבים של הציבור הליטאי ולפי מיטב הבנתי נועדה לו בראשית דרכה של המדינה הצעירה השפעה פסיכולוגית רבה שמנעה במשך שנים רבות בעד התפשטות הנטיות האנטישמיות אשר טופחו גם בין הליטאים על ידי הכמורה הפולנית והאינטליגנציה הפולנית" (בילס, זכרונותיו, עמ' 112-113).

42 "בחג העצמאות של ליטא, כשבמצעד השתתף גם שר ממשלה, נקרא הרבי לברך בשם יהודי קיידאן. את נאומו פתח הרב בקריאה לליטאים ללמוד מהיהודים ולכתוב בספרי התפילות שלהם: 'אם אשכחך וילנה - תישכח ימיני'. הרושם היה עצום והכל הריעו לכבודו שעה ארוכה. למחרת הופיעה תמונתו של הרב בכל העיתונים, ששיבחו את חכמתו ומסירותו של הרבי למולדתו ליטא" (חיטין, הרב ש' פיינזלבר, עמ' 217). אגב, הרב שהיה מזכיר רבני ליטא באותה עת, נרצח על קידוש השם בשעה שצעד בראש קהילתו אל בורות המוות בקורא להם למסור נפשם על קידוש השם.

אונים צבאית, גילו נגדם נחישות פוליטית לא-מבוטלת.⁴³ אינם האויב המבוקש; הליטאים, חברים היום לפולנים באיחוד האירופאי, מכבדים את המיעוט הפולני בארצם, שכחו כמדומה זה מכבר את חרפת כיבוש וילנה,⁴⁴ (ודאי שאינם שואלים כיצד בדיוק הפולנים הפכו למיעוט בעיר). בהווה, בעיסוק בזיכרונות היהודיים והליטאיים, צריכים אפוא לנקוט עמדה ביחס לגרמנים ולרוסים.

במבט אל השורשים, עיון בספרות מלמד כי לכאורה הגרמנים היו אויב מסורתי לליטאים. ב'גרזינה' של אדם מיצקביץ - המשורר הלאומי הפולני שליטא הייתה מולדתו והוא זוכה בה להערכה גדולה ולתהילה, מופיעים משפטים המתייחסים לשנאתו של הליטאי של המאה ה-14 לכובש הגרמני-הצלבני של ארצו. יש מאלו שהם משפטי תפילה: "שלום! מי ייתן ולעד לא תדרוך עוד / זו רגל גאה על שדמות ארץ ליטא".⁴⁵ ומיותר לציין, הליטאים הקרובים יותר לזמננו לא התרשמו יתר על המידה מהתפילה הקדומה; חרף חיבה יתירה שהגו למיצקביץ, וחרף החיות של 'התקופה האליטית' בתרבותם ובקורותיהם המובעת ביצירתו ונשמרת בזיכרונותיהם, ומשדרת עוינות לצלבנים הזרים, הם לא דחו את הגרמני החדש שבא לשתפם בהרג יהודיהם. מי שכן התרשם מניסוחיו של מיצקביץ שהמסר העיקרי של יצירתו כוון בכלל נגד הרוסיפיקציה הברוטאלית שמחקה את הלאומיות הפולנית, היה מלומד יהודי, שלמה סקולסקי - מתרגם היצירה. בפתחה להקדמתו לתרגום, שנים ספורות אחר השואה, כתב:

[...] הפואמה 'גרזינה' שבה מוסר לנו אדם מיצקביץ, עוד כמאה שנים ויותר לפני הופעתו של היטלר, תיאור נאמן על האימפריאליזם הרצחני של הגרמנים. [...] באקטואליזם החיה, הנוגעת בעמנו, אשר בעבר הקרוב סבל מיד הגרמנים לא פחות מאשר סבל לפני שש מאות שנה העם הפרוסי הקדום, שהושמד כליל, וכמוהו - אחיו, העם הליטאי.⁴⁶

[...] על ערכה האקטואלי המיוחד של פואמה זו בנוגע לאימפריאליזם הנצחי והקטלני של הגרמנים דנה התחלתה של הקדמה זו. [...] ⁴⁷

43 לא כאן המקום לדון בסוגיה היהודית-פולנית בכללותה, אם כי הדבר יעלה פה ושם בחיבור זה. נציין רק כי בוויילנה, חרף ההישג שבסיפוחה לפולין, נעשו פעולות שפגעו מאוד ביהודים, הן בתחום הכלכלי והן בתחום הפסיכולוגי.

44 למיטב בדיקתי. הם אינם מציינים היום יום זיכרון מיוחד, לא לכיבוש ולא לשחרורה. הליטאים והפולנים חולקים הערכה למשורר אדם מיצקביץ; הדבר בא לידי ביטוי מיוחד בוויילנה (פרק ב).

45 מיצקביץ, גרזינה, ע' 50.

46 שם, עמ' 7.

47 שם, עמ' 12.

[...] אין פלא אפוא כי הפרוסים [=הקדומים] ואחיהם לצרה, הליטאים, נשאו בחובם מאז ומתמיד רגשי בוז כלפי הגרמנים, איבה אשר הפכה לתכונה תורשתית באופיים. [...] ועד היום הזה משמש בתוככי ארץ ליטא הכינוי 'גרמני' עלבון מחפיר לאיבר.⁴⁸

בתחילת שנות החמישים של המאה הקודמת, כששאלות של יחסים ממשיים עם ליטא האוטנטית היו רחוקות מכל מחשבה, מלמדים דברים אלו על כמיהה מוסתרת להכרה בנצחיות של האויב הנאצי לכול, גם לליטאים!

ברגעים הקריטיים שבקורות יהודי ליטא, הנאצים לא היוו עבור הליטאים אויב מרכזי, הראוי למאבק לאומי נגדו;⁴⁹ ההכרה בנאצים כאויב מהותי לליטאי הולכת ומתבססת, כמו במדינות מזרח אירופאיות אחרות, בד בבד עם תהליכי עיצוב הזהות המחודשת של מדינה עצמאית דמוקרטית כחלק ממשפחת עמי העולם, ולא ממשפחת העמים הסוציאליסטית. תחת מטריית החסות הסובייטית הנאצים נתפסו כאויב מוכתב מלמעלה - 'נאצים' [=פשיסטים] כובשים וסובייטים משרחריים; התמודדות אמיתית ומקיפה יותר עם שאלת ההזדהות עם הנאצים במלחמה הגדולה, הולכת וקורמת עור וגידים רק אחרי השחרור מן העול הסובייטי.⁵⁰ אולם, גם אז, הנאצים כאויב משותף עומדים בתחרות מול האויב שעתה כבר מותר לדבר עליו, לקרוא לו בשמו, האויב הסובייטי. היום, האויב הסובייטי נשאר, אליבא דתפיסת הליטאים את הסכסוך, חייב לליטא, חייב ממש, נדרש לשלם פיצויים ממשיים; לגרמניה ניתן לסלוח, איש בליטא לא דורש ממנה פיצוי על הנזק שגרמה לליטא בהרג יהודיה,⁵¹ ודומה שטוב כך.

48 שם, עמ' 117.

49 אגב, הפורט התשיעי, אתר שניתן לראותו בסובייטי-רוסי כל כך, שימש להחייאת הזיכרונות הצלבניים הגרמניים בליטא: "אנשי הגסטפו היו מכנים אותו בלשונם השגורה ללא בושה בשם 'אתר ההשמדה קאואן' (את שם העיר הליטאי 'קאונס' שינו הכובשים לקאואן, כשם שכינוהו לפני מאות בשנים הגרמנים השורדים נושאי הצלב) [...] (גרסום וארנבורג, הספר השחור, עמ' 325).

50 אין ספק שהיו בליטא כבר במלחמת העולם השנייה גילויים של אכזבה מהמשטר הנאצי בארץ; האמונה שיעניקו עצמאות לליטא התבררה עד מהרה, והנכונות הליטאית לשרת בצבא הגרמני, שלא כדי להשמיר יהודים (!), הייתה נמוכה להפליא.

51 מאחורי הכותרת:

'Adamkus forgives Germany for Nazi occupation': "The president has dismissed the idea of asking Germany for money for the World War II occupation, saying it might hurt relations between the two countries. [...] The Nazi killed more than 90 percent of Lithuanian Jews during the occupation. [...] Lithuania is, however, still seeking compensation from Russia for the damages it endured during the Soviet occupation [...]" (The Baltic Times 19.6.2008).

למותר לציין, כי היחס הזה הוא למורת המשטר הרוסי בהווה, על אף התרחקותו מהמורשת הסובייטית. בפגישה עם נציגי האיחוד האירופאי בקיץ 2008 הנשיא דמיטרי מדבדב מתח ביקורת על החברות הבלטיות

'הוועדה הבינלאומית להערכת הפשעים של משטרי הכיבוש הנאצי והסובייטי בליטא' (בניסוח באנגלית: The International Commission for the Evaluation of the Crimes of the Nazi and Soviet Occupation Regimes in Lithuania) שהוקמה בצו נשיאותי ב-9.9.1998 מתייחסת בכבוד ראש למחקר; מסמכיה מסודרים ומאורגנים. בהגדרת המטרות נאמר: "הצורך להערכת הפשעים של משטרי הכיבוש הנאצי והסובייטי בליטא והצורך לספק מענה לשאלות היסטוריות שדוכאו או לא הובהרו די צורכן נעשה ברור כבר מהשלב הראשון להשבת עצמאותה של ליטא מהאיחוד הסובייטי ב-1990 [...]"⁵². לעניות דעתי, (ובעקבות בדיקה שלצערי איננה מקיפה דיה). נעשה מאמץ בחלק המחקרי של פעילות הוועדה ובפרסומיה המדעיים - הספרים עד כה פורסמו בליטאית ובאנגלית - כדי להגיע לאיזון בין הצרה הסובייטית לבין הצרה (בעיקר של יהודים) הנאצית. מבחינת העלאת בעיות היסוד של ליטא תחת כיבוש הנאצים, מעלים הספרים שפורסמו עד כה את הבעיות במלוא עומקן, וגם אם הרברים ראויים לניתוח מעמיק הרבה מעבר למה שנעשה כאן, לעניות דעתי, יש בהם ניסיונות לבירורים אמיתיים של מה שאירע, לא רק ליהודים - זה ידוע, אלא גם לליטאים בימים המחרידים ההם; מה שאירע לנפשם, לתודעתם, למסורתם ולמצפונם.⁵³

הקישור בין נאצים לסובייטים הגלום בשם הוועדה היה לצנינים בעיני רבים, בעיקר בישראל, וזכה לביקורת חריפה.⁵⁴ אכן, העין של הקורא החשדן נוטה לגלות ניסוחים מעוררי סימן שאלה - מגלים טפח ומכסים כמה וכמה - דוגמת 'שתי תת-הוועדות שהוקמו כדי לחקור את הפשעים שבוצעו במשך השואה ואחריה' (בניסוח באנגלית: to research crimes committed by the occupying powers [...])

באיחוד בגלל ניסיון להשוות בין ברית המועצות לגרמניה הנאצית. הם רוצים לדבר על מורשת אירופאית משותפת - טען 'אך הניצחון על הפאשיזם הוא חלק חשוב ממנה'. תגובה רשמית שהתפרסמה באירופה מגנה את המשטרים הללו כטוטליטאריים, אך עושה הבחנה בין ברית המועצות לעם הרוסי.
52 The International Commission for the Evaluation of the Crimes of the Nazi and Soviet Occupation Regimes in Lithuania, <http://www.komisija.lt/en/body.php?cm=1173450777>

53 כאמור כתובים בליטאית ובאנגלית; אציין כותרים חשובים לדעתי באנגלית: Liudas Trusku and Vyngantas Vareikis, Precondition for the Holocaust: Anti-Semitism in Lithuania, Vilnius 2004; Christoph Dieckmann, Vyngantas Toleikis and Rimantas Zizas, Civilian Population in Lithuania in 1941-1944, Vilnius 2005; Christoph Dieckmann and Saulius Suziedelis, The Persecution and Mass Murder of Lithuanian Jews during Summer and Fall of 1941, Vilnius 2006.

54 יו"ר איגוד יוצאי ליטא בישראל הפנה מכתב בקשה מפורש לנשיא ליטא ואלדאס אדמקוס ובו בקשה לביטול הוועדה הזו שאיננה מסוגלת לרפא את הפצעים בין יהודים לליטאים (Lithuania - Crime & Punishment, 6, 1999, p. 5).

(during and after the Holocaust). כאמור, הבירור של שאלות העבר חשוב לליטא המתמודדת עם משמעות עצמאותה וזהותה, וברור לחלוטין כי שאלות אלו כורכות יחדיו את כובשי ליטא הנאצים והסובייטים. הוועדה החשובה היא רק דוגמה, הקפדה על כריכתם של נאצים וסובייטים בכפיפה אחת מתגלה פעם אחר פעם בדיונים מהסוג הזה, והמסר מופנם. במקום אחר לגמרי - בתערוכת ציורי ילדים שהוצגה ב'מרכז הסובלנות' בקיידאן (המבנה - בית כנסת לשעבר, להלן) ועוררה עניין רב בליטא כולה, הצליחו הציירים הצעירים לשלב איכשהו את הגיאומטריה של צלב הקרס (קווים ישרים) והמגל והפטיש (קווים עגולים). המגיחים מן האפלה לבלוע את ליטא. גם נקודת הראות היהודית המקומית בהווה אינה שוללת הכרה בוועדה המייצגת את שוויון נושאי הטוטליטריות; יש יחסים עמה, ולמיטב בירורי, עבור הנהגת קהילת יהודי וילנה בהווה מהווים נציגי ועדה זו גורם רצוי.

שאלת ההתמודדות הליטאית עם הזיכרון הסובייטי תמשיך להעסיקנו בפרקים הבאים.⁵⁵ בעיקר מזווית הראייה של 'השטח', מן הזיכרון הטבוע בשטח. מכל מקום, כבר בפרק מקדים זה איננו פטורים מלציין עד כמה ההשוואה בין פשעי הקומוניזם לפשעי הנאצים בולטת בליטא. למעשה, עוד כשערפל הקומוניזם טשטש - בדרך כלל מלאכותית - הבדלים בין עמים וקבוצות אוכלוסין, ובכל האימפריה דיברו רשמית רק על העמים הסובייטיים, העמידו את מוטיב ההשוואה הגולים הליטאיים לארצות המערב. ביניהם דיברו הללו על כל מה שבלוטא החופשית הותר לדבר עליו רק מן הרגע שניתן היה 'לדבר', קרי, מרגע העצמאות (במידה מסוימת, כבר מהפרסטריוקה). ההיתר לדיבור אנטי-סובייטי בארצות אלו עורר פרשנויות 'היסטוריות' מהסוג: "פרטיונים יהודים אדומים שדרו איכרים שלוים ליטאיים, לטוויים, ואסטוניים, וכן גרמו פרובוקציות שהגיעו לכפרים 'יחידות עונשין' גרמניות ורצחו את תושביהן החפים מפשע".⁵⁶ מהדוגמאות שעליהן הם 'התבססו' ניתן ללמוד לא על מה שעשו היהודים, אלא על עומק השתקעות הטיעון הקשה הזה בתודעתם של גולי הארצות הבלטיות.⁵⁷

ליטא הרשמית לא תשלב בטיעוניה ניסיונות מפורשים לזהות את לאומיותם של משתפי הפעולה עם הסובייטים, ניסוחים המבוססים על המשוואה

55 היו תהליכים של רוספיקאציה של הארצות הבלטיות. בליטא הדבר בלט פחות, באופן שיש בו מן הפרדוקס, דווקא אולי בגלל שהמפלגה הקומוניסטית המקומית הייתה חזקה דייה, ועצמאית בהתאם, לא נזקקה ל'יבוא' רוסי.

56 בניסוחו של דב לזין (לזין דב), המוטיב הסובייטי-קומוניסטי, עמ' 210-209, וראה שם הערות 34-35.

57 שם, בהערות שוליים, דב לזין מביא דוגמאות לכך.

יהודים=קומוניסטים' שמורים לפליטות פה או להיתממויות רטוריות; בדרך כלל, אגב הבאת ראיה מאיזו סטטיסטיקה עלומה בניסוח של 'מה אפשר לעשות - רוב היהודים היו קומוניסטים'. כדי לרכך את הזיקה בין הסובייטים לגרמנים מתבטאת ליטא בדרך 'תמימה' יותר: בליטא מרבים לדבר על 'השמדת עם כפולה' (Double Genocide).⁵⁸ לא כאן המקום לעורר במלוא עומקה את השאלה, האם, ויותר מכך - עד כמה, ניתן להשוות את הפשעים הנאציים והסובייטיים. לשאלה זו תשובות רבות המייצגות זוויות שונות, המשתנות עם הזמן (להלן). מבחינתנו נסתפק בציון כי ישראלי המתעניין בהיסטוריה של המאה הקודמת יגיב מן הסתם באופן שונה לאתגר ההשוואה מאשר ליטאי. בן דורי, שהיה דרך משל חבר בנעוריו בתנועת השומר הצעיר, עשוי היה 'לפנטז' (דומני שזאת המילה!) על עצמו כמשחרר גטו וילנה, לכוש במדי הצבא האדום (אגב, אני בהחלט זוכר אחד כזה⁵⁹). ליטאים רבים מאוד לא אהבו את המדים הללו; אינני בטוח שאני אהב אותם יתר על המידה, אך אחרי שעות של התבוננות בתמונות 'פונאר', אינני יכול שלא להתרגש מתמונה שבה רואים רק מעט פונאר, אך רואים היטב את יוסף רוולסקי - קצין מטה חשוב במפקדתו של משחרר וילנה הגנרל צ'רניחובסקי (פרק ב), עומד במרכז וסביבו אנשי הצבא האדום (ככל הנראה יהודים) ושרידי הפליטה. התמונה נמצאת למשל בספרו של שמרקה קצ'רגינסקי 'חורבן ווילנה' שהעניק לה את הכותרת: "טרויער אויף פאנאר. צום גדליה 1944: פראפעסאר פאלקאוובניק רעבעלסקי (פון מאסקווע) ויינט".⁶⁰ 'עצב פונאר בצום גדליה 1944' מובע על-ידי תמונתו של פרופסור אלוף משנה רוולסקי הבוכה. היו בצבא האדום שבכו בפונאר.

בליבון סוגיית היחס הליטאי ליהודים (שלא על דרך הפנטזיה), הדברים נוקבים ויורדים עד לזיהוי הליטאי החזק של יהודים עם קומוניסטים.⁶¹ יש לכך שורשים (פורי ראש ולענה) כבר בעת מלחמת העצמאות הראשונה של ליטא (פוגרום

58 זורוף, אנטישמיות מזרח אירופית.

59 זכרני נער מתנועת 'השומר הצעיר' שהתבטא כך מפורשות, בהשפעתם המפורשת של אבא קובנר וסיפורי הגבורה של הצבא האדום.

60 קאטשערגינסקי, חורבן ווילנה, סמוך לעמ' 129.

61 כמובן לא רק של הליטאים, וזיהוי יהודים עם קומוניסטים נפוץ מאוד בעולם בהקשר המזרח-אירופאי; יש טעם להזכיר את מקרה רומניה, בניסוחו של קוין פסמור: "הלאומנים חששו גם מהקומוניזם - הם האמינו שכל הקומוניסטים הם יהודים וכל היהודים הם קומוניסטים [...] (פסמור, פשיוס, עמ' 93). ובהתייחס למדינות מזרח אירופאיות נוספות: [...] הפחד מהקומוניזם התגבר בשל שאיפותיה הטריטוריאליזם של ברית המועצות ובדעת הקהל היו היהודים מזוהים עם קומוניזם" (עמ' 95). אם נחזור לליטא, לדברים שורשים בשלהי מלחמת העולם הראשונה; כך בוויילנה: "החיילים הפולנים ראו ביהודים 'בולשביקים', נערים הלכו להראות להם איפה מסתרים בכיכול קומוניסטים" (קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 140).

בפוניבז',⁶² רצח בדוסיאט⁶³, אך אז היו אלו יוצאים מן הכלל נסבלים איכשהו. אחרי שנת הכיבוש הסובייטי, וכשמגיע הכיבוש הגרמני, העוצמה של ההשוואה משתנה כליל. יש לכך עדויות לאין ספור; נביא דוגמאות מהצד היהודי: בתחילת יומנו המפורסם (23 ביולי 1941) מתאר סאקוביץ' תגובה יהודית טיפוסית לגעש הרצחנות הניתך בפונאר: "יום יפה. כ-500 אנשים הובאו ליער. הם נורו עד שעות מאוחרות. שמענו צעקות 'אני לא קומוניסט, מה אתם עושים'".⁶⁴ ביומן אחר, של יהודי - גריגורי שור, מתוארים האירועים בוויילנה מייד אחרי הכיבוש הגרמני: "[...] תחילה עמדו היהודים בתורים יחד עם כל האזרחים האחרים. אבל עד מהרה החלו הליטאים והפולנים להרחיק אותם מהתורים בקריאות: 'ז'ידו, קומוניסט! לך לבקש לחם מסטלין!'.⁶⁵ גריגורי שור כותב על התפיסה היהודית בנידון: "[...] לא יכלו להאמין כי אכן ירצחו אותם, השכל לא היה מסוגל לתפוס אבסורד כזה. הם קיוו שבכל זאת תהיה איזו חקירה, שיענישו רק את המעורבים בקומוניזם או האשמים בעבירות כלשהן, הרי אי אפשר סתם כך להרוג את כולם [...]".⁶⁶ כמה יהודים לא היו קומוניסטים? בתדמיות עסקינות, והתדמית - חזקה מכל סטטיסטיקה - היא חד-משמעית; מצטמצמת לכדי משוואה פשוטה: 'יהודי=קומוניסט'. האמת המורכבת הרבה יותר, לוכדת יהודים רבים במלכוד יהודי מאוד. מספר נתן בליזובסקי חבר תנועת החלוץ בליטא על ההרגשות בעת הכיבוש הסובייטי של ליטא ב-1940:

ידענו שהצבא האדום, הנושא עמו שחרור לליטא, למעמד הפועלים ולעם הליטאי מעול הפאשיזם, מביא אתו הרס וכליה לתנועה שלנו לציונות, ליושוב היהודי בליטא, על בתי הספר העבריים שלו שהיו נתמכים על-ידי הממשלה, על התרבות העברית ועל הציונות. לא יכולנו לשמוח. הבלגנו ושתקנו. היה ביחסנו לרוסי אהבה ושנאה כאחת.⁶⁷

62 בשנת 1922 התקיים משפט נגד הליטאים שהשתתפו ברצח (פנסק הקהילות, עמ' 460). תיאור מעניין של הפרשה, ובו מסופר על מעורבותו של הרב יוסף כהנמן, אצל: קול, אחד בדורו, עמ' 221.

63 נרצחה רועה יהודיה. לכאורה היה זה מעשה ברבריות בעלמא, אך מעניין שהיא הואשמה בריגול! (דוסיאט, עמ' 36).

64 סקוביץ, וילנה - פונאר, עמ' 11. ובמקום אחר, תיאור השתוללות רצחנית של פרטיזנים בסמוך לפוגרום הראשון בסלבודקה: "אנו הנשים והבנות התחננו בפני הליטאים האכזריים שלא יקחו אותם, אני, שהייתי הגדולה בבנות, ניסיתי להסביר להם, שרובנים הם לא קומוניסטים [...] (ווילנה, ואמונתך בלילות, עמ' 40).

65 שור, רשימות מגיטו וילנה, עמ' 29-30.

66 שם, עמ' 61.

67 מובא אצל שרה נשמית: נשמית, היו חלוצים בליטא, עמ' 270-271. על הסוגיה בכללותה ראו: לזין רב, מאיגרא רמה.

במבט לאחור, תמימות לא-מועטה טמונה בניסוח 'שחרור לליטא, למעמד הפועלים ולעם הליטאי מעול הפאשיזם'. הליטאים - ניתן לומר, כקולקטיב - לא ששו בשחרורם, וההתלבטות היהודית-ציונית - 'היה ביחסנו לרוסי אהבה ושנאה כאחת', לא הייתה נחלתם של רוב הליטאים. נניח מעט לעניין זה, ועל מאבק המינוחים 'שחרור או כיבוש' ביחס לליטא, ייאמר דבר מה בהמשך.

באופן שיש בו מן הדומה מספר יצחק ארד על הכיבוש הסובייטי של ליטא בתחילת המלחמה:

[...] כעבור שנה, כשליטא צורפה לברית המועצות הגיעו שליחים מווילנה, ממרכז 'החלוץ', שאף הוא פעל במחתרת. ידענו שרבים העסקנים הציוניים במחנות עבודה בסיביר על חטא ציונותם. אבל גם ידענו, והרגשנו, שחובתנו הבלתי ניתנת לערעור היא להתמיד ברעיון הציוני, ולא לתת שהמוני הנוער היהודי ישכחו את ארץ ישראל. סכנה חמורה נשקפה לנו מצד הקומוניסטים היהודים, אשר ידעו שאנו חברי תנועה ציונית. הם חשדו שגם עכשיו אנו מאורגנים, אבל לא היו להם הוכחות. היה עלינו להיזהר מכל מילה שיצאה מפיו. לרבים מחברינו המבוגרים היה קשה להשיג עבודה בגלל עברם ה'פאשיסטי' (הציוני).⁶⁸

בכך מובלטת סכנת הקומוניסט היהודי; עדויות מן הסוג הזה פזורות במקומות רבים, למשל, בספר הזיכרון לאיישישוק מסופר על הכיבוש הסובייטי ב־17 בספטמבר 1939:

בעיירה נוסד ועד מהפכני ('רבקום') ובראשו הקומוניסט היהודי חיים שוסטר בן העיירה. ראשית מעשהו של 'הרבקום' היה לאסור על קיום ההסתדרויות הציוניות הרבות שבעיירה. להפוך את בית הספר העברי ה'ריאקציונרי' לבית ספר אידישאי פרולטרי [...].⁶⁹

[...] ביוני 1940 הצטרפה ליטא לברית רוסיה הסובייטית, ושלטון הקומוניסטים היהודיים מבני המקום על כל מוראיו ותלאותיו חזר לקדמותו. הפעם נקטו ביד חזקה יותר, [...].⁷⁰

החשש מהיהודי נושא הדגל הקומוניסטי הפך לממשות עבור זאב טרקינסקי. את זיכרונותיו המרגשים של בחור הישיבה דאז רשמתי מפיו 67 שנים אחרי האירועים הדרמטיים הללו. להלן קטע המתייחס לסגירת ישיבת סלבודקה (המבנה

החדש ברחוב פאנרו, וילימפולח - קובנה; נוכחות של תלמידים הייתה בו רק לזמן קצר מאוד).

מייד אחרי כניסת הקומוניסטים לקובנה הייתה מהומה גדולה. היה ברור שסוגרים את הישיבה. הבחורים והרבנים הסתובבו הנה והנה, היה הרבה בכי. רבים ישבו בין כותלי הישיבה וחיכו. לאחר יום הגיע צוות של הצבא האדום שכלל קצין בדרגה גבוהה יחסית, קצין נמוך יותר וקצינה. הם הורו לפזר את הבחורים והחרימו את הבניין לצרכים שלהם. אחרי שיצאו, באווירה הקשה ששררה, הקצינה הסתובבה ואמרה באידיש: 'אם אבא שלי היה יודע מה עשיתי זה עתה היה שובר לי במו ידיו את המפרקת'.⁷¹

השחיקה ההולכת ומתגברת בחיי הדת היהודיים בליטא הסובייטית הצעירה התבטאה גם בחיי היומיום של היהודי הפשוט.⁷² היו גילויים מפורשים של התנגדות, במיוחד ההתנגדות להיטמע במערכת החינוכית החדשה שמנעה הדגשת תכנים ציוניים ועבריים תוך העדפה מוחלטת של האידיש:

כאשר אחת מחברות א.ב.צ [=ארגון ברית ציון] שהגיעה מ'מכבי הצעיר', גילתה פעילות מה בבית הספר התיכון הסובייטי, ננזפה בשל כך ע"י חבריה. לעומת זאת, חברה אחרת, שהצטיינה בריקוד באלט בביה"ס, סירבה בתוקף להשתתף בתוכנית ריקודים בנשף לציון אירוע סובייטי באומרה: 'אני לא ארקוד אצל הרוסים'. יתירה מכך, במהלך הנשף יצאו היא וחברותיה בריקוד 'הורה' ושירה עברית. בעקבות התנהגות זו היא הוזהרה חמורות ע"י הנהלת בית הספר באיום של הרחקה מן המוסד. תלמידי הגימנסיה (לשעבר הגימנסיה העברית ע"ש שוואבה) הסירו את 'הבד האדום' עם הסמל הסובייטי, בו כוסה השלט העברי של שם המוסד.⁷³

דב שילנסקי מאיר את הסוגיה במבט משאוולי: "במשטר הסובייטי היה ברק של שוויון וחירות ליהודים. כל גילוי אנטישמי נחשב לפשע. יהודי היה זכאי ללמוד באוניברסיטה ללא כל הפליה ולהתקבל לעבודה בכל מוסד ממלכתי וציבורי";⁷⁴ אולם, "היהודים מצאו את עצמם בין הפטיש והסדן; הרוב היהודי לא רקד

71 זאב טרקינסקי השתתף יחד עם בנו ישראל בסיוור שערכנו בליטא בקיץ תשס"ז.

72 לוינ, דב, חופש דתי.

73 לוינ, דב, בין ניצוץ לשלהבת, עמ' 16.

74 שילנסקי, חשכה לאור היום, עמ' 57.

68 ארד, פרשת, עמ' 10-11.

69 איישישוק, עמ' 58.

70 שם, עמ' 59.

ברחובות, אך גם לא גילה עיונות למשטר החדש".⁷⁵ במבט כללי היו גם חריגים כמו שמצוין ליד גרפונקל: "יש לציון שלא תמיד ידע הנוער היהודי בליטא בתקופה ההיא להתנהג בטאקט הדרוש. דבר זה בלט לעין גם בזמן כניסתו של הצבא האדום לליטא".⁷⁶ ובניסוח ציורי מעט יותר:

[...] ומיד נמצאו חסידים נלהבים, יהודים בעיקר, שלא יכלו להכיל שמחתם בליבם ונעמדו קבוצות קבוצות בקרנות רחוב, מנפנפים בפרחים ובכרזות ושרים משירי החרות האדומה, לפאר, להודות ולרומם. ויש אומרים כי באותו לילה נחתך לשנים רבות לא רק גורלה של מדינה פעוזה זו, אלא גם של יהודיה. חורקי שן לא שכחו הליטאים ולא סלחו לאלה אשר עלצו ביום אידם.⁷⁷

הנה כי כן, היחס היהודי לקומוניזם הלוטש עיניו לליטא מורכב, ובנסיבות אלו מתחדדות השאלות מה זוכרים ומי זוכר. אין ספק שהגירויים לסיביר ימים ספורים לפני הכיבוש הגרמני פגעו ביהודים קשה מאוד, לא פחות, ואולי יותר, מאשר בליטאים, אלא מאי? יהודים במרחק הזמן הכירו ש'הגירויים הללו הצילו אותם מהיטלר';⁷⁸ בעוד שעבור הליטאים הם נותרו פצע ועלבון לא-נמחה (לא רק אצל ליטאים, גם אצל כל מי שקרא תגר נגד השיטה הסובייטית⁷⁹). יחד עם זאת, הפגיעה הסובייטית במערכות החינוך היהודיות לסוגיהן הייתה אנושה; והעובדה שיהודים קומוניסטים קשורים לכך, שאצל הליטאים עוררה אנטישמיות פשוטה, רק החמירה את הכאב היהודי.

ההתמקדות בליטא עומדת במרכזו של עיון זה, אך את שאלת 'זיהוי האויב' אין

75 שם, עמ' 46. בניסוח מרעי מעט יותר: "לא מעטים מבין היהודים בליטא ידעו שקיימת אפשרות שהצבא האדום יכנס לליטא וראו בכך את הרע במיעוטו בהשוואה לאפשרות השנייה שעליה הרבו לדבר אז [...] (פנקס הקהילות, עמ' 77).

76 גרפונקל, קובנה היהודית, עמ' 25, הערה 7.

77 אילחי, לחצות, עמ' 20. בניסוח של דינה פורת לגבי וילנה: "הצבא האדום נכנס לוויילנה ב-19 בספטמבר והתקבל שם, בראש ובראשונה על ידי היהודים כמושיע מן הגרמנים" (פורת, מעבר לגשמי, עמ' 42).

78 ציטוט מדברים של זאב טרקנסקי שנכח בסיוור שהדרכתו בליטא בקיץ 2007. ויש הרבה ניסוחים כאלה.

79 סולוציץ שילב את האירועים סביב הגירוש והנסיגה מפני הגרמנים ברשימת פשעי הסובייטים, אותם הוא מתאר באירוניה מרובה: [...] בליטא השאירו תוך חפזן יחידות צבאיות שלמות, גדודים, דביזיונים נגד מטוסים וארטילריים - אבל הצליחו להוציא אלפי משפחות של ליטאים בלתי נאמנים (ארבעת אלפים מהם נמסרו אחר כך במחנה הקרסנויארסקי לשוד הגנבים). החל מ-28 ביוני נערכו מאסרים מוזרים בלטיביה ובאסטוניה. אבל אצה להם הנסיגה. שכחו לפנות מבצרים שלמים [...] אבל לא שכחו לירות באסירים פוליטיים בתאים ובחצרות בתי הסוהר [...] (סולוציץ, גולאג, עמ' 74-75). אגב, בין המדינות הבלטיות הוא מזדהה במיוחד עם סבל הליטאים והאסטונים, הוא מתקשה לשכוח לטוויים חטאת נעורים - השתתפות גרוד קלעים לטווי במאורעות המהפכה השנואה (עמ' 70).

להפקיע מההקשר ההיסטורי-מוסרי הכללי. אינטואיטיבית, בלי 'לקפח' את חלקו של סטלין ברצח ההמוני המחריד שהתחולל בארצו ובגורותיה, ימצא הזיכרון הישראלי פינה - חמימה יותר מפושרת - לשיתוף לוחמים יהודיים בין הפרטיזנים ובצבא האדום, וכן, להכרה בישראל בראשית דרכה, ולסיוע בנשק שהושט לה בשעותיה הקשות. ההשוואה בין העריצויות מתבקשת, והמעמיק ימצא אל-נכון תשובות המפרידות בצורה כזו או אחרת בין שתי הדיקטטורות הגדולות של המאה ה-20. הנה, נטיתנו לסמן את הפשעים הנאציים בצבעי הקלון המיוחדים להם מנוסחת על-ידי צבי בכרך בהקשר מוסרי בסיסי:

[...] אין לשכוח עובדת יסוד אחת: המטרה הסופית של האידאולוגיות הקומוניסטיות היא מטרה הומניטארית. כלומר, הם רוצים את טובת הפועל, ואף שזאת שאיפה תיאורטית יותר משהתגשמה במציאות - אין אנו יכולים לומר ששוויון הפועלים בעולם אינו מטרה הומניטארית, כשלעצמה. [...] אצל הפאשיזם נעדרת נקודה זאת, וזהו ההבדל הגדול בין הקומוניזם מכאן - לפאשיזם ונציונאלי-סוציאליזם, מכאן.⁸⁰

בדגש שונה, דן דינר משרטט את ההבדל בין דיוקן המוות שהמיטו שני המשטרים הפושעים:

[...] מותם של הקורבנות תחת שני המשטרים היה שונה באופן משמעותי. בגרמניה הנאצית ובאמצעותה השיג המוות את קרבנותיו בוודאות. ואילו בממלכת סטאלין הייתה זאת שרירות המקרה. [...] לשרירותיות ולמקרה משמעותיות שונות בשתי השיטות, ותוצאותיהן היו הפוכות: תחת שלטון הנאצים נגעה המקריות ליחידים מסוימים בבחינת מקריות הישרדותם, בעוד שתחת שלטון סטאלין נגעה המקריות לקורבנות בבחינת מקריות מותם.⁸¹

כך או כך, סביר לשער כי הזיכרון היהודי-ישראלי יציג עמדה מפרידה ויתקשה לקבל את התפיסה הליטאית - גם אם בהווה היא נשענת על הסכמה בינלאומית מסוימת - הכורכת את הפשעים של שני המשטרים בכפיפה אחת.⁸²

אגב, יש מן ההיסטוריונים הישראלים הסוברים שעדיין לא נאמרה המילה

80 בכרך, אידאולוגיות, עמ' 36.

81 דינר, נאציזם-סוציאליזם, עמ' 83.

82 הנשיא בוש הנמצא בזמן כתיבת עבודה זו לפני סיום כהונתו ובשלבי הסיכום שלה, ציון כי המאה העשרים הוציאה את משטרי הרשע הנאצי והסטליניסטי-סובייטי. רוסיה שכבר מזמן איננה קומוניסטית מתקוממת על ההשוואה. תום שגב, בתגובה - 'צוררים שלנו', מסכים עם בוש: [...] מה לעשות וטרנים יקרים, לחמתם בגבורה וניצחתם, אך עשיתם זאת בשמה של אימפריית רשע" (הארץ, 1.8.08).

האחרונה בכל הקשור לתרומת המשטר הסובייטי למען מאבקו של העם היהודי להישרדות בשואה. דב לוין, שלצורך העניין מייצג גם זיכרון פרטיזני רב־משמעות, כותב בהקדמתו לפרשת הצלת יהודי אסטוניה (אותה הוא משווה להצלת יהודי דנמרק⁸³):

לאחר קריסתן של ברית המועצות וגרורותיה במזרח אירופה. [...] ואולם, המחקר ההיסטורי הפוסט־קומוניסטי אינו מגלה עוד עניין בנושא ההצלה והנושא אינו מאוזכר כלל. אין ספק שהדבר נובע במידה רבה מן הקונצפציה הרווחת בהיסטוריוגרפיה הפוסט־קומוניסטית, קונצפציה המשווה בעליל את רצח העם שביצעו הן הנאצים־הפשיסטים והן הסובייטים־הקומוניסטים במהלך מלחמת העולם השנייה אם בשדות הקרב ואם במחנות הריכוז למיניהם. תכופות מוצגת הקונצפציה הזאת בצורת משוואה פופולרית: היטלר=סטלין. למרבה הפלא קנתה לה המגמה הזאת מהלכים גם בקרב חלק לא קטן משרידי היהודים שנותרו במזרח אירופה והם מבקשים להשתלב בממסד הפוליטי־החברתי במקום. ואף־על־פי שרובם ככולם שרדו הודות למקלט שמצאו בתקופת השואה בברית המועצות, הרי לא זו בלבד שהעובדה הזאת אינה משתקפת כמעט בביטאונים הקהילתיים, אלא שבולטות בהם ההשוואות בין הג'נסייד הפיזי שביצעו אנשי הפשיזם החום - הנאצים ובין הג'נסייד הרוחני שהשלימו לאחר מכן אנשי הפשיזם האדום - הקומוניסטים.⁸⁴

ובהערת שוליים הוסיף שני מקורות המשווים את הפשעים; אחד מאסטוניה ומשנהו: "[...] האחד מופיע בספר יהודי (מטעם) בליטא [...]", המילה הטעונה 'מטעם' מופיעה במקור⁸⁵ ומציגה יותר משמינית של ביקורת נגד עיקרון ההשוואה, ויותר מכך, נגד המשתמשים בו, במיוחד נגד היהודים שביניהם. נוסף כי לא הצד של הברור ההיסטורי כשלעצמו עומד כאן על הפרק; היו הגליות לברית המועצות שבעקבותיהן ניצלו יהודים מהשמדה, והיו גם ניסיונות הצלה מפורשים 'מלכתחילה' שכאלו. דב לוין עצמו, כמדומני, מתלבט בשאלה מהו בדיוק 'גורם ההצלה'; מה שחשוב לענייננו כאן הוא התדמית, ולשיטתו יש החמצה בזיהוי והערכה של הסיוע הסובייטי, יהיו טיבו ומניעיו אשר יהיו. ליטא, מתקשה באיזושהי סגוריה על רוסיה הסובייטית. פחות מעשרים שנה

לאחר שחרורה מעול הכיבוש הסובייטי - הכיבוש הרוסי השני או השלישי (אם לוקחים בחשבון את השלכות הסכם מולטוב־ריבנטרופ, והליטאים לוקחים) כשיזכרונות הכיבוש הרוסי הצארי הממושך במאה ה־19 עד מלחמת העולם הראשונה עדיין לא פגו, מתקשה ליטא להעמיד למשפט את הכיבוש הנאצי לבדו ללא התייחסות ל'תאומי' הסובייטי; בתודעתה, שני 'תאומי סיאם' המרושעים הללו בלתי ניתנים להפרדה. זהותה נבנית על גבורת מאבקם של פרטיזנים ליטאיים בכובש הסובייטי (להלן פרק ב). גם אם האנטישמיות שלהם היא עובדה ידועה, ואשר להווה, הצל של הענק הרוסי ממזרח ומדרום שעדיין מעיב על ליטא, גם אם שיטותיו השתנו, מכתוב חידוד זיכרון העוול הרוסי לליטא; אך איש ליטא, כמוהו כאזרח אירופה והעולם בתחילת המאה ה־21, ער כמדומה לזיכרון השואה המסרבת לדרת אל תהום הנשייה. אם נחון הלה במבט חודר, ייטיב לראות שמבחר מן האירועים המפוקפקים שמהם התגלגל זיכרון השואה העולמי אירעו בארצו שלו בהשתתפות פעילה של בני עמו. איחוד הפשעים הנאציים והסובייטיים לחבילה אנטי־מוסרית אחת יהיה מבחינתו הפיתרון הפשוט למורכבות הזו. ברם, פיתרון פשוט 'על הנייר' מותיר טווחי ביניים לא־פשוטים במציאות. בעוברו בסמוך לבית הקברות הנקי והמסודר לחללי הצבא האדום קרוב לכניסה לגטו פוניבז', בחלפו לנוכח האנדרטה לזכר חללי הצבא האדום בפונאר, ובעוד אתרים לא־מעטים שכאלו, יאלץ איכשהו לכבד את זכר הנופלים לשחרור ארצו מהנאצים; יתעב את הסובייטים כמה שיתעב, יחגוג את השחרור מהעול הסובייטי בתחילת שנות התשעים איך שיחגוג, איש לא יתיר לו לציין בחיוב ולו זכר לשחרור מהפאזה הקודמת של השלטון הסובייטי, קרי, שחרור מתקופת השלטון הסובייטי הקצרה של תחילת מלחמת העולם השנייה (על־ידי הגרמנים); ב'לוח השנה הרשמי' שלו יוכל לזכור את העוול שבגירוש הגדולים לסיביר שאפינו את אותו כיבוש קצר (להלן). הוא יוכל לשמוח כי הופסקו, אך לא את עצם שמחת השחרור מהמגרש, תמיד ייזכר כי המשחררים דאז היו אלו שהובילו את ליטא לכתם הנורא בתולדותיה. במערבולת הזו, חוקי הזיכרון חייבים - מסתבר - להיות נוקשים מאוד, מסכת הזיכרון החיצונית של ליטא ברורה, כפי שנראה להלן, רק שתמיד יצוץ איזה גרפיטי מטריד של צלב קרס פה ושם, ודווקא בסביבות האתרים היהודיים. בכניסה לגטו פוניבז' גיליתי אחד כזה. יש עוד, והם נוטים להישאר מביקור לביקור.

83 לוין דב, הצלת יהודים בשואה, הערה 8.

84 שם, עמ' 135.

85 שם בהערה 7. שם הספר: צייטלין, העבר אינו מת.

ליטא - הזיכרון הרשמי

רשמית, דומה כי מערבולת הזיכרון הליטאי התייצבה; לשאלה כיצד זוכרת ליטא הרשמית, ניתן להציע תשובות רשמיות מנוסחות בקפידה, ואם היציבות נראית לעתים מדומה ובתוך הכללים מתגלה גם משהו של 'בין השיטין', שאולי הוא המעניין יותר, אין זה פוגם בסדר החיצוני.

'זיכרון רשמי' מאפשר לדבר על 'מנגנונים'. מהם מנגנוני הזיכרון של ליטא הרשמית? אשר לזיכרון בזמן, ליטא העצמאית מכריזה על ימי הזיכרון שלה בצורה ברורה. החשוב לענייננו, יש לה 'יום שואה' משלה - 'יום השואה של יהודי ליטא' המתועד ברשימת ימי הזיכרון הלאומיים.⁸⁶ בהיותו עומד למבחן ארצות התרבות, נודעת חשיבות למינוח האנגלי: 'Genocide Day of Lithuanian Jews' (אם כי, כזכור, למונח 'ג'נוסייד' יש גם משמעות ליטאית מיוחדת לה), או '88 Commemoration Day of the Victims of the Holocaust' אפשר שהניסוחים השונים 'השמדת העם של יהודי ליטא' לעומת 'קורבנות השואה' אינם אלא מקרה, אך עובדה לשונית היא כי בניסוח אחד מודגש במפורש 'יהודים'. יום זה חל בעשרים ושלישי לספטמבר - מועד האקציה הגדולה בגטו וילנה שהביאה למעשה לחיסולו (23.9.43). מבחינה זו ליטא היא אחת מן האומות האירופאיות שבחרו להדגיש את זכר השואה והאירועים הכרוכים בה ביום מיוחד להן ועל-פי ההקשר ההיסטורי המיוחד להן (יש מהן שקבעו מועד לזכר אירועים משמחים - שחרור מהנאצים, ויש שלזכר אירועים כואבים הקשורים במישורן ליהדות הארץ היא⁸⁹). מדובר ביום שטקסית אמור להיות יום אבל לאומי; דגלי הלאום מונפים כשהם ענודים בסרטים שחורים. מתקיימת עצרת מרכזית בפונאר (סמוך לבור הגדול) בנוכחות אישיות מנכבדי

86 אני מהסס אם לתרגם את המינוח האנגלי ל'יום שואה'. מכל מקום, בשיחות עם ליטאים המודעים ליום ולמשמעותו ומבינים את המושג 'שואה', התרשמתי שכן היו רוצים שנתפוס את היום הזה.

87 מתוך האתר: <http://www.tourism.lt/informa/nathol.htm>

88 בגיליונות הביטאון 'Lithuania in the World'.

89 בנוסף לליטא נזהגות כך: אוסטריה, מציינת את ה-5 במאי, ב-5.5.1945 שוחרר מחנה הריכוז במטהואן; בלגיה את ה-8 במאי, ב-8.5.45 בלגיה שוחררה מהשלטון הנאצי; בולגריה את ה-10 במרץ, ב-10.3.43 המשלחת לענייני יהודים שחררה את 20.000 היהודים שנעצרו לקראת גירוש; יוון את ה-28 באוקטובר, ב-28.10.40 יוון הצטרפה לבנות הברית במלחמתם בציר הנאצי; הונגריה ה-16 באפריל, ב-16.4.1944 הגטו היהודי הראשון הוקם במונקץ; לוקסמבורג ה-10 באוקטובר, ב-10.10.1941 משאל העם הנאצי שזכה לסירוב לאומי, אות וסימן להתנגדות פסיכולוגית לכובש; הולנד ה-4 במאי, ב-4.5.45 סיום מלחמת העולם השנייה; סלובקיה ה-9 לספטמבר, ב-9.9.1941 הממשלה הפשיסטית פרסמה את 270 התיקונים בחקיקה שנועדו להוציא את היהודים מהחברה הסלובקית; רומניה ה-21 לינואר, ב-21.1.1941 תחילת התעמולה האנטי-יהודית לגירוש; סלובניה ה-9 למאי, ב-9.5.1945 שחרור סלובניה מהכיבוש הנאצי.

האומה; בעבר היה זה הנשיא, או ראש הממשלה, או מפקד הצבא, ואחר כך החלו להופיע שרים ונציגים אחרים.

'לוח השנה' הליטאי הרשמי הוא מסמך מעניין. בכל הקשור לימי הזיכרון, הלוח הרשמי שרוי במתח מסוים בין ייצוגיהם של מוקדים שונים בהיסטוריה הליטאית הקרובה. 'יום השואה' המתייחס ליהודים הוא גם היחיד בלוח המזכיר את שלטון הנאצים בליטא (בעקיפין מזכיר את התופעה הנאצית 'יום הזיכרון להסכם מולוטוב-ריבנטרופ', להלן). בצדו יש יום זיכרון לגירוש הסובייטיים הגדולים לסיביר שהחלו כשמונה ימים לפני כיבוש וילנה על-ידי הגרמנים (13 ביוני 1941). אך אין התייחסות לעצם הכיבוש הגרמני (תחילת המלחמה באזור 22 ביוני 1941; את המועד הזה, לפי הלוח העברי, זכרו דווקא יהודים, להלן). בלוח הרשמי נמצאים תאריכים רבים הקשורים לכיבוש הסובייטי ולמאבק נגדו. נפרט: ברשימת ימי הזיכרון הרשמיים נכללים מועדים רבים המוקדשים לעצמאות ולסמלים לאומיים שמטבעם יש בהם צד של הכרזה המהולה בהתרסה נגד הכובשים הרוסים והסובייטים לדורותיהם (ראש השנה - הראשון בינואר הוא גם 'יום הדגל הליטאי' - 'Day of the Lithuanian Flag'; ה-13 בינואר 'יום מגני החירות' - 'Defenders of Freedom Day'; יום העצמאות ב-16 לפברואר⁹⁰ ויום השבת העצמאות ב-11 במרץ). ובצד, יש ימים המוקדשים במישורין להזכרת הכיבוש הסובייטי ('יום האבל והתקווה' - 'Day of Mourning and Hope' ב-14 ביוני⁹²; 'יום הכיבוש והשואה' - 'Day of Occupation and Genocide' ב-15 ביוני⁹³; 'יום מרד יוני' - 'June Rebellion Day' ב-23 ביוני⁹⁴; יום העיסור השחור - 'Black Ribbon Day' ב-23 באוגוסט⁹⁵). חלק מן המועדים הללו מעוררים תחושת אי-נחת אצל יהודים,⁹⁶

90 לפי הניסוח בפרסומים הליטאיים זהו יום המוקדש לזכרם של מפגינים רודפי שלום שנהרגו על-ידי הכוחות הסובייטיים ב-1991.

91 הכוונה להצהרת העצמאות ב-1918.

92 לזכר הגירוש הסובייטיים לסיביר ב-1941.

93 יום הכיבוש הסובייטי.

94 מרידה מזוינת נגד השלטון הסובייטי ב-1941.

95 יום חתימת הסכם מולוטוב-ריבנטרופ; הסכם שגרר מצב שהעביר, לפי הניסוח הליטאי, את הארצות הבלטיות למעגל האינטרסים הסובייטי.

96 'יום העצמאות הליטאי' עשוי להזכיר את תיאורו של אברהם תורי מ-16.2.43: "היום חוגגים הליטאים את חג עצמאותם. מן העצמאות הליטאית לא נשאר זכר. עם זאת חוששים מפני הפגנות. לכן תוגברו משמרות המשטרה בעיר, ואפילו בגטו. [...] מהו הקשר בין הגברת השמירה בגטו ובין חג העצמאות הליטאי - לא ברור לי. האם מסוגל משהו לחשוב, כי יש לנו, היהודים בליטא, רגשות חיוביים לליטא ולעצמאותה? האם לא ברור לכול, כי כל מה שהיה קשור עם ליטא - אינו קיים עוד? אפשר אולי להזכיר את האוטונומיה היהודית

ולענייננו חשוב במיוחד 'יום הפרטיזנים' (Partisans' Day) ביום ראשון השלישי שבחודש מאי. היום מוקדש לזיכרון הפרטיזנים שפעלו נגד השלטון הסובייטי בשנותיו הראשונות מהכיבוש (לשיטתנו השחרור) ועד לראשית שנות החמישים. מבחינת עניינו הוא מצטרף כמובן לסדרת ימי הזיכרון שהוזכרה, אך חשיבותו בהקשר של חיבור זה עולה מהיותו מקבע בשפה ובזיכרון את מושג ה'פרטיזן' בהקשרו הליטאי האנטי-סובייטי, בשונה מהדרך שיהודי עשוי לתפוס את המושג. להלן (פרק ב) נשוב לעסוק בהבדל הטעון הזה ובביטוי 'במקום'.

בעקבות השפע הזה, מתבקשת בחינת ההתייחסות ל'יום השואה הליטאי' בהשוואה לימי הזיכרון האחרים, ותחושת, בעקבות שיחות לא-מעטות עם גורמים שונים בליטא, היא של בולטות רבה של היום המוקדש לזיכרון היהודי, לעומת, למשל, 'יום הפרטיזנים' שנוכחותו בתקשורת ובציבוריות הליטאית פחותה בהרבה. הנה, בלוחות ימי הזיכרון הליטאיים המופיעים בחוברות משנת 2007 של ירחון ייצוגי של ליטא - 'Lithuania in the World' יום זה כלל לא מצוין. גורם נוסף שמעלה את קרנה של השואה בליטא, ומבחינה זו אין היא שונה ממדינות אירופאיות רבות אחרות, הוא ההתייחסות ל'יום השואה הבינלאומי' בשלהי ינואר. חרף היותו חדש ב'נוף' ימי הזיכרון, הוא זוכה בליטא לתהודה ומתמלא בתוכן.⁹⁷

שאלת הבחירה בתאריך העשרים ושלישי בספטמבר ראויה לעיון נוסף ולפרשנות אפשרית נוספת, חתרנית כלשהו. מצד אחד, כאמור, ליטא נמנית בין הארצות הלא-רבות שהעמידה יום זיכרון הקשור להיסטוריה היהודית שלה וממילא מכניסה בו את הצד המקומי ורומזת - ולו בעקיפין - לאחריות של ליטאים להתרחשויות המחרדות. מנגד, ההתמקדות דווקא באירוע הספציפי הזה עשויה לכאורה לכוון

בעשר שנותיה הראשונות של ליטא העצמאית. אין ספק כי קיימים בקרבנו זיכרונות חיוביים על פריחתו של הקיבוץ היהודי בעל ההכרה הלאומית בליטא. אולם כל זה שייך לעבר. [...] אפשר לדבר על רגשי שנאה ונקמה לכל מה ששייך לליטא. אפשר לדבר על קללה, שכל אחד מאתנו נושא בלבו לאותה ליטא שהשמירה במידה רבה את יהדות ליטא. ארורה תהיה ליטא, וארורים יהיו בניה, אשר בימים הקשים ביותר של העם היהודי תקעו סכין בגבו, משום כך נראים לי משונים המשמרות המוגברים של המשטרה כגטו ערב חג העצמאות הליטאי [...] (תורי, גיטו יום יום, עמ' 182-183).

97 טקס מרשים ועשיר התקיים ביום השואה הבינלאומי 2007 בבית הספר 'שלום עליכם' בוויילנה. הטקס שהובן בעזרת מורות שליחות מישראל כלל יסודות טקסיים המאפיינים טקסים מסוג זה בישראל (הדלקת שישה נרות, שירת מקהלה - 'אלי, אלי ואני מאמין', מחולות מחאימים וקטעי קריאה). הנאומים של מנהל בית הספר מיישה יעקובס וראש הוועדה לחקר פשעי הנאצים והסובייטים מר ראצ'ינסקאס היו קצרים ושניהם חתמו על מגילת סובלנות. מר ראצ'ינסקאס העניק לבית הספר ספר חדש על השואה בליטאית. קריאת עדויות ושמיעת ניצולים הינה מרכיב אינטגרלי של טקס מסוג זה; כאן היו אלו שרידי יהדות ליטא החיים בארץ זו, ונקראו עדויות של ניצולי יהדות מפוארת זו החיים בישראל. דיווח על הטקס בביטאון הקהילה בוויילנה: ירושלים ד'ליטא, ינואר-מרץ 2007.

למסקנות שונות. חיסול גטו וילנה היה יוזמה גרמנית מובהקת, כך שרישומן של הרציחות הפראיות של המשטרה הליטאית לאורך תקופת קיומו נמצא מוקדה במידה רבה ומרכז הכובד מוסט לאחריות הגרמנים.⁹⁸ בהקשר זה עלול להתגלע גם מתח מסוים בין ה-23 לספטמבר המקומי ליום השואה הבינלאומי - יום שחרור מחנה אושוויץ ב-27 לינואר, יום שבאופן ממוקד מתייחס לסמל הגדול של הזוועה שעלול להטיל צל על הסמלים הקטנים (מעט) יותר החבויים בין היערות בליטא. כללו של דבר, לוח, כל לוח, מהווה אתגר פרשני, והשאלה מה ייאמר בכל יום והאם היום הגדול לא יטשטש את היום המקומי מוטלת לפתחה של מערכת החינוך הליטאית.

אשר לזיכרון במקום, את האנדרטאות הגדולות של הפורט התשיעי ופונאר הקימו הסובייטים, ובצדן הוקמו עוד הרבה אנדרטאות קטנות, מקומיות, בעיקר בהקשר של 'גאיות ההריגה' המרובים. כפי שנציין להלן, בליטא הסובייטית היה קל יותר להקימן מאשר בחלקים אחרים של האימפריה הזו. בליטא העצמאית, למעשה כבר בעת הפרסטריוקה, נוספו אנדרטאות ולוחות זיכרון, והישנות עברו דינאמיקה של שינויי כיתוב. השינויים כרוכים בהגדלת שיעור התרגום לליטאית ולאידיש או עברית (שאלת הפרופורציות בין אידיש לעברית איננה ברורה די הצורך⁹⁹) על חשבון הרוסית, וגם בשינוי משמעותי בניסוחי כתובות האנדרטאות שעניינו הזכרה ברורה של היהודים הנרצחים - יהדותם ולא דווקא אזרחותם הסובייטית - ובצד הנאצים, מופיעה גם התייחסות מפורשת למדי (למצער בשפות אידיש ועברית) לעוזריהם המקומיים, אם כי שיוכם הלאומי המדויק של אותם 'מקומיים' איננו מובלט. בנוסף לאתר הלאומי של 'הפורט התשיעי', גם המוזיאון היהודי בוויילנה (להלן) והמוזיאונים הקטנים ('פונאר') המסונפים אליו פועלים בחסות הממשלה ונתמכים בין השאר על ידה.

כאמור, אנדרטות מסוגים שונים ומצבות, חלקן דמויות אסטלות של גרניט בגובה של כ-1.5 מטר, מוצבות במקומות הרצח. ניתן לומר כי ליטא מרושתת היטב באבני זיכרון לאתרי החיים והמוות של יהודיה שאינם (במקומות שונים להלן) נרחיב מעט בשאלת הזיכרון הכרוכה בהן; לכל הדעות, מדובר במפעל יסודי ומרשים. הקמתן,

98 על הסוגיה ראו דבריו של אפרים זורוף: זורוף, אנטישמיות מזרח-אירופית.

99 כללית בוויילנה הכתובות הישנות יותר באידיש, ובקובנה חלקה של העברית בכתובות בולט בהרבה. חיים ברגמן, מורה דרך ותיק ומנוסה ומי שהיה בעצמו מעורב בהצבת השלטים, העיר בפני בלצון כי בעת הצבת השלטים, לאחר קבלת העצמאות המחודשת, בוויילנה היו מראשי הקהילה שירעו אידיש ולכן העדיפו אידיש. בקובנה לא ידעו לא עברית ולא אידיש, ולכן אחת היה להם באיוז שפה ייכתב השלט.

החזקתן ושימורן קשורים למפגש בין אחריות הממשלה, אחריות הרשות המקומית, אחריות הקהילה היהודית ותורמתם של גורמים חיצוניים. כללית, הקהילה היהודית דחפה להנצחה כבר בראשית התקופה הסובייטית, אך המוטיווציה לקדם את ההנצחה, גם בהקשרים של החיים היהודיים בעבר, וההיענות הרשויות, היו בולטים לאין ערוך לאחר קבלת העצמאות. בפועל, הולדתן קשורה ביוזמה ובכסף יהודי; בין הגופים התורמים נמצא את הג'וינט, ויש, במקצת, גם תרומה ישראלית רשמית (משרד החוץ). בין הדוחפים לחקירה, תיעוד והנצחה של מפת אתרי הרצח בולטים 'משוגעים לדבר', למשל, ארגון 'שואה' באנגליה שהביא להצבת 195 'אבני הכוונה' - סימני דרך לאתרי זיכרון וגאיות הריגה (הזכרה גם אישיות יוזמת ופעלתנית במיוחד - הלורד גארוויל ג'אנר מבריטניה שמוצא משפחתו מליטא). הפרויקט הגיע לכלל סיום בשנת 2004 ותוצאתו - מפה מסומנת של האתרים. כתובות ואנדרטאות קטנות הוצבו ביוזמן של קהילות יהודיות, או שרידיהן מחוץ לליטא, ויהודים פרטיים בדרך כלל לא-מקומיים.

תפיסת הזיכרון הליטאית הרשמית מעוגנת בחקיקה; החוק פועל לאימוץ המורשת היהודית בליטא ולזיכרונה, ומורה על תחזוק אתרי יהדות ושואה כשהאחריות על הביצוע מוטלת על רשויות מקומיות, עיקרון ארגוני ידוע בארצות רבות. המאבק לחקיקה נבדן נבע מהמציאות המיוחדת אחרי קבלת העצמאות, והזון גם ביוזמות יהודיות; בהקשר זה בולטת יוזמתו של יהודי ליטאי עמנואל זינגריס - אישיות רבת פעלים (היה ציר ליטאי בפרלמנט האירופאי, קשור להקמת 'מרכזי הסובלנות'; אחיו מרק פעיל במוזיאון היהודי בוילנה). ובמידה מסוימת גם שנויה במחלוקת. הנוסח הראשון של החקיקה הופיע כבר בתחילת שנות התשעים, והסוגיה עלתה מפעם לפעם בהקשרים שונים (להלן). אנחנו עוסקים כאן בעיקר בהנצחת המוות - השואה בליטא, לסוגיית הנצחת החיים היהודיים נידרש להלן. שאלת הזיכרון עולה באופן ברור בתחומי המחקר והחינוך. ליטא חברה פעילה בפורומים בינלאומיים העוסקים בהנצחת השואה; במבט מן החוץ פנימה, מתגלה פעילות רבה ביועדה הבינלאומית לחקר והערכת הפשעים של המשטרים הנאצי והסובייטי לליטא¹⁰⁰ (לעיל). העוסקת בהפצת תודעת הצורך במחקר ובחינוך.¹⁰¹ יש מחקר רב של השואה בליטא, ונערכים כנסים בהשתתפות היסטוריונים; התחדש מחקר הקהילות ונוצר מרכז של לימוד האיריש בפולטה להיסטוריה באוניברסיטת

100 The International Commission for the Evaluation of the Crimes of the Nazi and Soviet Occupation Regimes in Lithuania, <http://www.komisija.lt/en/body.php?&m=1173450777>

וילנה (ספרו העשיר של דוביד כץ על התרבות היהודית בליטא התפרסם לאחרונה תחת חסותה של אכסניה זו¹⁰¹). בהקשר זה, יש מן העניין בהשוואה ללטווייה; בכל הקשור למחקר הצרף של השואה הכולל שיתוף הפעולה המחקרי עם מוסדות בישראל, לטווייה אינה נופלת כמדומה משכנתה הדרומית. לטווייה אף הפגינה יכולת מרשימה בתחום עיצוב הזיכרון באנדרטאות;¹⁰² לעומת זאת, בכל הקשור לתחום החינוך, יוזמותיה פחותות מליטא. מעודכן לזמן כתיבת הדברים, אין סמינר למורים מלטווייה ביד ושם, בעוד שליטא מגלה בהקשר זה פעילות נמרצת למדי. יש התולים זאת בחשש הלטווי מהמיעוט הרוסי הגדול בארצם המצמצם את המוטיווציה לעסוק בנושאים טעונים מן העבר הקרוב. ביחסים עם מיעוט זה עולות כמובן בעיות דוחקות יותר (הענקת אזרחות לרוסים למשל), אך גם החשש החינוכי מהפיכת הסובייטים למשחררים עולה שוב ושוב. ליטא, שהמיעוט הרוסי שבה קטן לאין ערוך, מצליחה, חרף העוינות המובנית לקומוניזם ולכיבוש הסובייטי, להכניס למערכת החינוך תכנים חזקים יותר בעניינה של השואה. יחד עם זאת, אין צל של ספק, המשוואה שאבריה 'סובייטים-נאצים', פועלת גם כאן; בכלים השלובים הללו, הדגשת התנגדות לסובייטים אינה מאפשרת שלא לדחוק הצידה ולו במשהו את זכר השואה.

אכן, חרף הקושי להעמיד למחקר מערכת חינוך זרה, התחושה היא כי בכל הקשור בחינוך, בליטא יש התייחסות רצינית לזיכרון יהודיה. הדברים מתבטאים בהתייחסות ליהדות ליטא ולהכחדתה בתוכניות לימודים, בעידוד הסיור של בני נוער באתר הזיכרון המרכזי בפורט התשיעי, בעידוד ביקור במוזיאונים ובחדרי הנצחה. בליטא הוקמו 'מרכזי סובלנות' רבים המטפחים קשר בין-דתי והתייחסות למורשת היהודית. בדיווח בעת כתיבת הדברים נמנו ארבעים וששה מרכזים שכאלה; בפועל מדובר בדרך כלל בחדרים שהוקצו לשם כך בבתי ספר ובהם יש התייחסות ויזואלית לעבר ומתקיימים מרכזי למידה. בולט כמדומה המרכז בעיר השדה קידאן שבה בתי כנסת מקומיים ניתנו לעירייה על-ידי שרידי הקהילה היהודית, ואחד מהם יועד לצורך הקמת מרכז כזה. במבנה בית הכנסת עצמו יש מוזיאון עירוני, ובקומתו העליונה בכניסה לעזרת נשים, חדר אחד מוקדש לתצוגה - מבנה ומפה של האזור היהודי ותמונות מן העבר היהודי, ובחדר שני ספרייה.

101 במתכונת של אלבום מפואר, ולדעת, יחסית מאוין. דוביד כץ מאוניברסיטת וילנה; כץ, תרבות יהודית.

102 על שאלת הזיכרון בלטווייה ראו: זיסר, זהות פוסט קומוניסטית.

פשוטה; בוודאי שהמסר איננו עולה מעצמו, ויש כאן צורך בדיון פרשני. בשיחות ובשיעורים לקראת ה-23 בספטמבר יש דיבורים מרובים על יהדות ליטא עד המלחמה ומודעות עמוקה לטרגדיה. אולם, לעדות של מורים עמם שוחחתי, קשה להם מאוד לדבר על המתרחש בשנות המלחמה עצמה. יש חומר כתוב בנושא זה בליטאית. בשיחה שקיימתי עם מורים בוילנה¹⁰⁵ ציינו המורים את השימוש שעשו בחוברת הדו-לשונית בליטאית ובאנגלית (כותרת גם באידיש) 'Musu Vilne' (Our Vilne), אונדזער ווילנע. זוהי ללא ספק חוברת רצינית שבה-50 עמודיה מתמצתת את קורות וילנה היהודית וסוקרת את החשובים שבאישיה. אין היא מתעלמת מפונאר, אך בהסבר הניסוח המדויק הוא: "The Hitleristic occupation destroyed the Vilnius Jewish community" מבלי שיצינו מי בדיוק לחץ על ההדק.¹⁰⁶

מה שעשוי להיגזר מהאווירה המכוונת לזיכרון בליטא הוא היישום בתיירות. בשעת כתיבת הדברים, תיירות שורשים אישית של יהודים לליטא, או תיירות יהודית לחקר השורשים הלאומיים, משגשגת למדי (להלן). יש הכרה מסוימת בכך מצד הרשויות הליטאיות, והדברים באים לידי ביטוי במעט חומר הסברה המצוי בלשכות מידע לתיירים (דף מיוחד ליהודים מצאתי רק בוילנה). ליטא המעוניינת, כך נראה, בתיירות אינטלקטואלית מפתחת פה ושם חומר זמין לתיירים על יהדות (לא רק יהדות). יש גם חוברות על עקבות צרפת בליטא, התייחסות לנפוליון בליטא, המיועדות לתיירות צרפתית פוטנציאלית¹⁰⁷. לעתים הדברים מוקצנים; למשל, בחוברת של תיירות בקובנה, הפורט התשיעי מסווג במדור של 'קאונס היהודית', המכוון בידעין לתיירות יהודית.¹⁰⁸ בערים הגדולות, יש התייחסות לאתרים כמו

105 30.6.07 נכחו שבעה מורים, מנהלת בית ספר, תלמידה ואם.

106 למפרטס, וילנה.

107 למפרטס, וילנה, עמ' 16.

108 איננו יכול להשתחרר מסיפור ששמעתי על קבוצת ילדים ליטאיים שסיירה בהדרכת מורתה - מן הסתם אוהדת לסיפור היהודי - בגטו וילנה. הכיתה הוכוונה לעיין בשלטי הזיכרון הרבים המפורזים שם. הילדים שאלו למה היהודים לא ביקשו עזרה מהשכנים, והמורה גמגמה. אחד הילדים אמר: 'אם היו מבקשים אף אחד לא היה עוזר'. אכן, המלך עוזר.

109 דוגמה החוברת המעניינת 'Les Traces de la France a Kaunas' המתארת את הזיקה בין צרפת לקובנה, מתייחסת הרבה לנפוליאון בקובנה (מבצע חציית הנימין ועוד). אך גם ליהודים ששולחו מדראנסי שליד פריז לפורט התשיעי, וסיפורם מתועד שם היטב.

110 כך בחוברת: 'Kaunas in Your Pocket', 2007. האתרים היהודיים המוזכרים במדור: הם: בית הקברות, מרכז הקהילה היהודית, הפורט התשיעי, מרכז בית סוגיהרה, בית הכנסת (עמ' 36). כדי למנוע אי הבנות, עצם הבלטת העניין היהודי יפה בעיניי; חוברת זו מכילה גם התייחסות מעניינת ורחבה באופן יחסי לפרק השואה בהיסטוריה של ליטא (עמ' 11).

פעילות 'הסובלנות' המבצעת באתר כזה סופגת השראה מהאווירה המעשירה והמכובדת. להלן נשוב לדון באתר בקידאן. במבט כללי מאוד, מקובל כי הפעילות ב'מרכזי הסובלנות' זוכה להצלחה.

קשה כמובן לצמצמם את הסקירה באופיין של הפעילויות החינוכיות בשורות ספורות, אך בצד ההתייחסות הרצינית, ההתרשמות היא שהקשיים מרובים. מבחינת מערכת החינוך המקומית, יש אתגר חינוכי להציג אמירה ברורה בקשר ליום השואה של יהדות ליטא בעשרים ושלישי בספטמבר, ובעטיים של הקשיים הבסיסיים שנסקרו לעיל, הדברים אינם קלים. חלק מהפעילויות קשור בתוכניות כלליות לזכויות האדם ולשוויון אנושי (בלוח הרשמי של ימים מצוינים בשנה, מוקדש גם יום לזכויות האדם). במסגרת ליבון ראשוני של הנושא גיליתי תוכנית שיושמה בפוניבז' הקשורה להכרת השונה ולטיפול גאוה של כל אחד במוצאו; הקישור לשואה היה עקיף למדי, ונשען בעיקר על מה שעשוי להצטייר כאחד מלקחיה. תוכנית זו, שאין להטיל ספק ברצון הטוב המנחה אותה, שונה מאוד מתוכנית שהתגבשה בוילנה, מכונה בשם המאתגר 'השכן של סבא שלי', ומספרת בצורה מפורשת על אותו שכן ועל גורלו.

בטקסים לציון ה-23 לספטמבר יש התרכזות יתירה בסמלים חיצוניים. למשל, כסמל חזותי מובהק אחד נבחרו פרפרים צהובים. זאת, בהשראת השיר 'אין פרפרים בגטו', כשהצבע הצהוב מזכיר כמובן טלאי צהוב. סמל חזותי אחר הוא פרח החמנייה. החמניות מוגדרות כ'פרחי הזיכרון'; נוכחותן חזקה מאוד, והן מופיעות בתמונות רבות של טקסי זיכרון ענודות על חזה התלמידים. שימוש בפרחים לסימול פרטי זיכרון ידוע היטב בעולם, ופעמים שמשמשים לצורך זה פרחים אדומים כדם.¹⁰³ בהתרשמות ראשונית, החמניות משלבות צורה של טלאי צהוב, ואת האפשרות להצביע על מספר - ששה עלעלים כנגד ששה מיליונים, ותלישת עלעלים שיש בה כדי לסמל את האובדן. במבט מעמיק יותר, הניתוח הסימבולי המוצע של הפרח עשוי להיות מורכב יותר. המעטפת הצהובה המופנית תמיד מול השמש מסמלת את חסידי אומות העולם, כ-600 לפי יד ושם, לפי המניין המקובל בליטא יותר מאלפיים (להלן). המעניקים את השמש לאומה. הגרעין השחור את הרצח שלא היה כדוגמתו בהיסטוריה של ליטא.¹⁰⁴ השאלה עד כמה הסימבוליקה הזו מדברת לנוער איננה

103 אצלנו בולט בהקשרים אלו הפרח האביבי 'דם המכבים'. הצבעונים האדומים הפתוחים בשדות הקרב של פלנדריה, מסמלים את זיכרון מאות אלפי הנופלים שם.

104 לפי ההסבר בירושלים ד'ליטא של חודש אוקטובר-דצמבר 2006 (Jerusalem of Lithuania, 128-127) October-December 2006; שמעתי אותו גם בעליפה מספר פעמים והתרשמותי שהוא נקלט.

בתי כנסת בחברות העוסקות במבנים - היסטוריה כללית וארכיטקטורה.¹¹¹ יש ניסיון להכניס תכנים יהודיים לקורסי הדרכה ממשלתיים (או בחסות המדינה) למדריכי תיירים.¹¹² ועם כל זאת, החסר עדיין בולט מאוד, ולעתים הוא פשוט צובט לב ומכמיר לב. זה עולה למשל בבדיקה של מוזיאונים מקומיים המחמיצים כליל הזדמנות להדגשת הנקודות היהודיות בעברה של ליטא;¹¹³ בבדיקת אתרי אינטרנט ופרסומים של ערים חשובות בליטא, מאלו שנודע להם מקום חשוב ביותר בהיסטוריה היהודית, מתברר כי פירוט המצאי היהודי בהם ואזכורי היהודים בהיסטוריה שלהן דלים ביותר.¹¹⁴ בהצגות כאלו של ערים מקובל לערוך רשימה של הערים התאומות; ובכן, אין ברית ערים תאומות בין פוניבז' לבני ברק.

אי אפשר להשתחרר מן ההרגשה שיחסיה הדיפלומטיים הטובים של ליטא עם ישראל המתבטאים בראש ובראשונה בנוכחות שגרירות פעילה בתל אביב, יחידה במזרח התיכון, מושפעים מההכרה הליטאית בצורך בדיאלוג עם הציבור הישראלי; בהתחשב בהיקפה המצומצם של השגרירות בכוח אדם, התרשמותי היא שנעשה מאמץ רציני לרקום קשרים תרבותיים עם ישראלים מבלי להימנע מדיאלוג על אודות העבר הטוען.¹¹⁵

שאלה שנוקטת לבירור היא המחקר הליטאי של ההיסטוריה היהודית של ליטא. נחשפתי לחומרים רבים בנידון. חלקם המתייחס לשואה קשור לפעולתה של הוועדה לחקר הכיבוש הנאצי והסובייטי, והוזכר לעיל. בוויילנה ממוקם המרכז ללימוד התרבות וההיסטוריה של יהודי מזרח אירופה (Center for Studies of the Culture and History of East European Jews) המקיים מגוון של פעולות

111 דוגמה מקובנה - חוברת המתארת את מיטב אתריה, מתייחסת בתמציתיות אך בהבלטת נקודות חשובות, לבית הכנסת הכוראלי: 'Exploring Kaunas - City Guide', 2007, p.25, וכן בחוברת המעניינת 'Kaunas Architecture' על ארכיטקטורה בקובנה.

112 בנושא זה, שמעתי דברים מעניינים מפי דני גורביץ'.

113 במוזיאון בקלם מסופר על קורות היישוב והאחווה של משפחת האצולה המקומית החל מהמאה ה-16; היעדר הפן היהודי בולט עד כדי אירוניה בגין הבלטת דמותו של מי שמוגדר כמורה ואתנוגרף מקומי - ג'ונאס ואדאיטקיס מתרגם ספרי קארל מאי לליטאית, מה שגרר תוצאה נאה העוסקת באינדיאנים. ובכן, לא זו בלבד שקארל מאי תיאר אינדיאנים בלי להיות במערב הפרוע, מתרגמו הובלט במקום שהיו בו כל כך הרבה שכנים שלא זכו לטיפול אתנוגרפי.

114 בדקתי ככל שיכולתי את האתרים והפרסומים של קובנה, שאוילי ופוניבז'. אין התעלמות מביתו של חיים פרנקל שהפך למוזיאון (להלן, בגוף הטקסט), או מהפורט התשיעי, אך התחושה הכללית היא של דלות קיצונית באזכורים היהודיים. הקורא שבא 'מהירח' לא יידע מאומה על עברן היהודי; הוא יידע מתי הוקם בית הספר התיכון הראשון בפוניבז', הוא לא יידע על ישיבת פוניבז'.

115 השגרירה בעת כתיבת הדברים היא אסטא סקייסגיריטה לאושקוונה. שמעתי ממנה דברים רבים ונכוחים בסוגיות העומדות ביסוד חיבור זה. אני מבקש להודות לה על כך.

אקדמיות ומוציא לאור פרסומים בעניין. הוא בעל אתר אינטרנט עשיר ופעיל, ומגדיר את מטרותיו: "The founders of the institution consider that the research of community heritage of the Jewish nation that once thrived in Lithuania's territory is a significant task for modern Lithuania - only this way can the loss of complicated last century be recorded"¹¹⁶. מתנהלת פעילות מחקרית משמעותית במחלקות שונות של אוניברסיטת וילנה - המכון לאידיש, המחלקה לספרות ולאתנופולוגיה ועוד, ויש ניצנים לפעילות שכזו גם באוניברסיטאות אחרות. הנה כי כן, בסיס לליבון ההיבטים היהודיים של הארץ שהייתה יהודית כל כך, אכן קיים; ימים יגידו מה יהיה היקפו, השפעתו וגורלו.

'אני רוצה להתחלק עמהם' - בין מרכז הזיכרון לשוליו

במימושו בחברה, הזיכרון מתנדנד בין מרכז לשוליים. המרכז מחויב לזיכרון הרשמי, ובשוליים עשוי הזיכרון ללבוש צורות מאוד לא-רשמיות. כמו בהרבה מקבילות אנושיות, גם בנושא דידן, שוליים ומרכז דינאמיים מאוד, הדברים משתנים מעת לעת, ולא תמיד ברור מי בשוליים ומי במרכז. כשכתב באמצע שנות השבעים של המאה הקודמת, תומס ונסלובה - הוגה ומשורר ליטאי - מסה מתמודדת על 'יהודים וליטאים',¹¹⁷ העלאת הבעיה מיקמה אותו בשוליים. כחמש עשרה שנה לפני שחרור ליטא, המרכז, הסובייטי, לא ראה בעיה ביהודים דווקא, למצער לא באופן רשמי. מי עוד היו בשוליים? בצד השני היו אלמנטים פסולים ביותר. ליטאי שהעדיף לשקר כשנשאל 'היכן קרוב משפחה שלו נעלם מייד אחרי שנת 1944?', או מי שהשיב על כך בלחש לשכניו; מאחוריהם מסתתרים רוצחים ופושעי מלחמה שנעלמו, החליפו זהות או ברחו לחוץ לארץ. היו ליטאים שכיסו בשמות קוד שונים את דבר הרציחות, וציפו ביודעין או שלא ביודעין שהעשב שכיסה את בורות הרצח יכסה בדרך כלל שהיא גם את הצלקות האחרות שהותיר מה שקרה. ואם אחרי השחרור והעצמאות, ההיחשפות לעולם החדש שמציגה אירופה, שליטא עסוקה כל כך במאמצי השיוך אליו, מעוררת את הבושה - יימצא מנגנון ההדחקה המתאים; בשיחות מפה לאוזן יגידו ש'נורא להרוג סתם כך אנשים', זה סותר את מנגנוני היציבות המוסרית הבסיסיים, אך 'אם זה לא היה

116 <http://www.jewishstudies.lt/index.php?82714513> אני מבקש להודות לד"ר גרגיטה ווארביקאנה על חומר רב שמסרה לי בנידון.

117 ונסלובה, יהודים וליטאים, עמ' 461-471.

קורה - ליטא הייתה מורכבת מאדונים ומשרתים, אנחנו היינו המשרתים שלהם, של היהודים כמובן, או של הקומוניסטים, או של 'מה שלא יהיה'. כל מחקר של תרבות שבעלי-פה איננו קל, איננו קרוב מספיק לתרבות השוליים הליטאית, אני ניזון משמועות ומהבעות של תחושות, וקשה לי להבהיר אל-נכון את מה שקורה בשוליים הללו, שוליים מהסוג שיש וההיסטוריה מעמידה אותם במרכז.

לאמתו של דבר, קשה גם לדעת מה התחולל בשוליים המוסריים שהגיבו לוונסלובה שעה שהעלה דברים על הכתב, ככלות הכול, לא היה קל להביע עמדות של 'גד הזרם' בחברה הסובייטית. סופו של דבר נאלץ המשורר ההוגה לעזוב את ארצו האהובה. בשלב הזה עבר הוויכוח בצורתו הגלויה לפזורה הליטאית שהתקיימה ופעלה בארצות המערב; שם בשנות השבעים והשמונים, לנוכח אתגרי התרבות שאימצה אותם, תרבות הנושאת עמה כעס נורא על מה שעוללו ליהודים מחד גיסא, ומאידך גיסא - היא אנטי-קומוניסטית בעליל, התווכחו לאומנים יוצאי ליטא, מהם קיצוניים ביותר, עם אינטלקטואלים ליטאיים שהחלו להישיר מבט באומץ אל עברם.¹¹⁸ שאלת הצדקת היחס ליהודי ליטא עמדה במרכז הוויכוח.

שעת כושר לשוליים' הגיעה עם השחרור, תחילת שנות התשעים, רוחות חדשות נושבות; הדיבור על 'קוטלי יהודים' עולה לפני השטח בשעה שהדיבור על הנושא בכללותו נעשה פתוח יותר. לשאלה שהופנתה בראיון עיתונאי לי' מאניקוסקאס יליד 1922 שבמלחמת העולם השנייה שירת בליטא בבטליון ה'זנדרמריה' ה-5 של הצבא הגרמני, כיצד הוא מתייחס לאלה המכונים 'קוטלי יהודים' (Zydasaudzai) השיב:

מעולם לא יריתי ביהודים. בשעתו שוכנעו בכך מוסדות ה-נ.ק.ו.ד. עם זאת חברתי ליטאים רבים מאוד שהיו 'קוטלי יהודים'. אנשים יותר מלוכלכים מהם לא חברתי. כאשר קטלו אנשים חפים מפשע, הם היו אמיצים. אולם, כאשר נשלחו לחזית, מיד התחבאו מאחורי גבם של אחרים, כמו ארנבות. טפו עליהם, מלוכלכים!¹¹⁹

בטלוויזיה הליטאית העלה עורך שבועון לספרות ואמנות, ללא ספק אנטישמי ברמ"ח אבריו, דברי האשמה נגד עמנואל זינגריס שבמסגרת תפקידו הפרלמנטארי הנכבד הפיץ באירופה את הבדותה - לדעתו - שהליטאים הם עם של 'קוטלי יהודים'.¹²⁰ מאמרו של דב לוין שריכוז חומר עיתונאי רב על כך משקף את המצב בשנת 1993 ומלמד באיזו מידה של רגישות (עם או בלי מרכאות) טופלה שנים ספורות אחרי

118 לוין דב, המוטיב הסובייטי-קומוניסטי, עמ' 209-210.

119 מובא אצל דב לוין: לוין דב, הנושא היהודי, עמ' 167.

120 מובא אצל דב לוין: שם, עמ' 169.

השחרור השאלה איך יוצגו הליטאים בעולם, האם יוצגו כעם של 'קוטלי יהודים'. כאמור, שנת 1993 מעניינת במיוחד בגין קרבתה בזמן לתחילת העצמאות הליטאית, אך החומרים הללו ממשיכים להיאסף (במוזיאון היהודי בוויילנה מצוי חומר רב), וגם אם עימותים ישירים עם חשודים ב'קטילת יהודים' ממשית פוחתים מדרכו של עולם עם השנים החולפות, נותרים בשוליים 'קוטלי יהודים' בניהם ובעטם. כבמקומות אחרים בעולם, ה'מרכז' של השוליים הקיצוניים פועל היום ברשת האינטרנט. מחקר תקשורתי ממשי של כל אלו איננו בהישג ידו של כותב שורות אלו, אך אי אפשר שלא לציין את העובדה שיש לביטויים ברשת הר בעולם היהודי, 'ארגון יוצאי ליטא' (להלן) שבין מנהיגיו יש המיטיבים להכיר את השפה הליטאית, מגלה ערנות רבה לחומרים הללו; ובסופו של דבר, גם אם הם משקפים באופן ישיר שוליים, יש להם השפעה, גם על הצד היהודי, בעימות הזיכרונות.

ברקע לכל זיכרון עומדת שאלת ה'מדוע?', 'מדוע הליטאים...?', 'מדוע לזכור את מה שהליטאים...?', ה'מדוע?' של הזיכרון שונה מן ה'מדוע?' של ההיסטוריה, הוא אישי יותר, כאוב וכעס יותר, 'יודע' יותר את התשובות לשאלה המקופלת בו. בשוליים המדחיקים, שאלת ה'מדוע?' כלל איננה עולה, מבחינתם הזיכרון אינו אלא תאונה, מבחינתם הדברים אינם רלוונטיים עוד. בעולם שמודע היטב לאפשרות ההשכחה, עולה השאלה גם עולה. 'מדוע לזכור?' בפתחה של המסה של ונסלובה - אני מנסה להאמין שהלה איננו ממוקם עוד בשוליים כלשהם - התשובה ל'מדוע לזכור?' ברורה, חזרת למנגנוני הזיכרון הטבעיים: "יבוא יום ובתי תשאלני על מה שאירע בין שני עמינו בשנות מלחמת עולם השנייה".¹²¹ בניסוח מפורט יותר:

[...] במשך דורות היינו אנו, הליטאים, מלאי גאווה על יושרתנו, על יושרנו, על עיקשותנו ועל טוב לבנו. למיטב אמונתי לעמים מעטים יש תודעה היסטורית כמו שלנו: אנו זוכרים את עברנו ודרך כלל יש בידינו לבחון את ההווה לעומת עבר זה. אני גם גאה בעובדה שבמרבית המקרים ליטאים שהיו במחנות ריכוז [=סובייטיים] לא איבדו צלם אנוש [...] אני אוהב גם את בני העם היהודי. תפקידם התרבותי וגורלם המיוחד חשובים עד כדי כך שהם בעיני ההוכחה העיקרית לקיומה של הישות העליונה הקובעת את המציאות ההיסטורית. מה שאירע בימי המלחמה הראשונים היה קטסטרופה ליהודים, ועם זאת גם לליטאים עצמם זאת הייתה קטסטרופה.¹²²

121 ונסלובה, יהודים וליטאים, עמ' 461.

122 שם, עמ' 462-463.

לדידו 'הקטטורפה לליטאים' הותירה פצע פעור, הוא מחייב לזכור, וריפוי לשברים מציב מבחן זהות העומד בפני עצמו; המסה של ונסלובה יכולה, כפי שטען מרדכי זלקין בצדק, להעניק הרבה חומר למחשבה גם שלושים שנה אחרי פרסומה (להלן). אך אחרי השחרור עברה השאלה מהוגי דעות לממסד; ליטא הרשמית נאלצה להתמודד עם השאלות הללו באופן הישיר ביותר. גיבוש הזהות הזה, נוכחו לדעת אומות רבות, איננו מתחולל בחלל הריק ולא בתנאי מעבדה, הוא צומח על מצע פוליטי מסוים, ואי-אפשר לנתק בין התגבשות הזיכרון הליטאי המתחדש לבין הדרך שהמדינה הזו תופסת את מעמדה הבינלאומי, ובתוך זה היחס למדינת ישראל.

הנה כי כן, השוליים ההוגים, המצפוניים, של התקופה הסובייטית מוצאים עצמם כמרכז. שיח הזיכרון הליטאי שינה את כיוונו. מהעלאת השואה היהודית בעלונות מחתרת ושיחות בהיחבא, הוא עובר לקדמת הבמה - הפרלמנט ומאמרי מערכת.

העיסוק הרשמי המפורש ביהודים הנרצחים בשואה התחיל מייד אחרי השחרור, כבר ב-1990; כמו בעניינים רבים אחרים ניתן לומר שניצנים מסוימים החלו כבר עם בוא הפרסטריוקה שנים ספורות קודם לכן. ברפובליקה הסובייטית הרשמית של ליטא הכירו כמובן בקורבנות הפשיוס, אך לאומיותם המדויקת לא היוותה סוגיה שיש לענות בה; כולם היו אזרחים סובייטיים, כל הרוצחים היו פשיסטים. ליטא המתחילה להתמודד עם השואה, מוצאת לנגד עיניה ישראל מבוססת שזיכרון השואה שלה מהווה זרקור מרכזי בזריית אור על השואה בעולם כולו. דמות מעורפלת של ישראל חדרה בצורה כלשהי מבעד ל'מסך הברזל' הסובייטי האטום. שמעתי על כך אגדות רבות, ואגדות הן לחם חוקו של חוקר הזיכרון. מייד אחרי מלחמת ששת הימים קמו ליטאים בפני יהודים באוטובוס, כמובן לאות הערכה על השפלת הכוח הסובייטי שהופגנה בצורה כל כך ברורה במלחמה הזו. בעימות הנחרץ (למדי) של הליטאים לעצמאותם ב-1990 (הליטאים מקפידים להנציחו, להלן פרק ב) הניפו יהודים מקומיים דגלים ליטאיים ודגלים ישראלים גם יחד, לשביעות רצון המפגינים כולם. ישראל, שהנשק הסובייטי איים עליה כמעט בכל שנות קיומה, סיפקה לפי אגדות אלו את מנת האנטי-סובייטיות הדרושה לאהדה; ובמונחים של פרק זה, בנקודת הזמן הזו היה לנו ולהם 'אויב משותף'. מאבק הליטאים לעצמאות היה קצר, והיחס הדיפלומאטי עם ישראל חשוב לליטא, בגלל כל הסיבות הידועות שמדינות הנקשרות למערב מעריכות את יחסיהן עם מדינת ישראל; ככזה הוא נקשר - ניתן לומר בהכרח - למגמה להנצחת השואה, ובתרבות של פתיחות מערבית, קשה לחשוב על כך ללא הכאה מסוימת

על חטא שיתוף הפעולה עם הנאצים (על עוצמתה חלוקות הדעות). ישראל כוננה עם ליטא והארצות הבלטיות יחסים דיפלומטיים זמן קצר אחר הכרזת עצמאותן, ניתן לומר כי השיקול הדיפלומטי של מדינה כישאל שסבלה מאוד מהיעדר קשרים דיפלומטיים וחרמות למיניהם, גבר על הצורך בפעולה נמרצת לדרישת סליחה ולהפגנת צעדים משמעותיים כדי להוכיח זאת. ליטא הסתפקה במינימום ההכרחי והצעדים המשמעותיים נדחו לשלב מתקדם יותר, למרות מחאותיהם של איגודי היהודים יוצאי הארצות הבלטיות. דוגמה להתנגדות מובעת בדברי אליעזר רבינוביץ':

[...] האם זאת הייתה הדרך הנכונה, בעצם ההכרה בליטא? האם כך הייתה צריכה לנהוג מדינת ישראל העצמאית? [...] אינני בין הקיצוניים ואינני שוחר דמים ונקם, אולם, יש תהליכים היסטוריים המחייבים הבשלה, הבשלה בנפשו של הפרט ובנפשו של הכלל על מנת לשמש דוגמה חינוכית לדורות הבאים שלא ידעו את יוסף' [...] לא ייתכן שלנו ולא רצות הברית יהיה חשבון דומה או שווה עם הארצות הבלטיות, ואל לנו למכור את מצפוננו תמורת מחווה כלפי ארצות הברית. [...] ההתבדלות שלנו מן המרוץ הכללי חשובה מבחינה חינוכית לא רק לנו, אלא גם לאותם הליטאים המעטים שנתנו יד להצלת יהודים. נראה לי שהארגונים הקיימים, האיגודים של יוצאי ליטא, לטביה ואסטוניה, הן בארץ והן בארצות הברית לא צריכים לקבל את ההכרעה הזאת של מדינת ישראל [...].¹²³

אכן, אם בזמן הכיבוש הסובייטי, ליטאים לא יכלו להתמודד עם עברם בצורה ישירה והכפיפות לנורמות הזיכרון הסובייטי ולדרכי ניסוחו הכתיבו את הזיכרון, עתה הגיעה העת להישיר פנים לעבר; מדינת ישראל שהקדימה קשירת יחסים לחרטה רשמית, ציפתה לכך, ובמידה מסוימת גם העולם המערבי, הגם שעבורו חווית ההתפרקות של האימפריה הסובייטית העכשווית האפילה על האירועים שאירעו חמישים שנה קודם לכן. התמודדות עם העבר הייתה כרוכה בצרכים דיפלומטיים, והצהרות רשמיות אומנם באו, אך זכו לביקורת בעיניים של אי-דיוקים, גמגומים וניסוחים בעייתיים שזכו מייד לתגובה נועזת על-ידי העוסקים בנושא בישראל.¹²⁴ (על תגובת איגוד יוצאי ליטא להלן). במיוחד התקשתה דעת הקהל בישראל לקבל את היחס החדש לפושעי המלחמה הליטאיים; השלטון הסובייטי - ייאמרו הדברים לזכותו - עיין ורדף אותם עד חורמה, במיוחד בשנים

123 רבינוביץ, אנטישמים בליטא, עמ' 76-77.

124 זורף, יחסי יהודים וליטאים, עמ' 48-53.

שאחרי המלחמה, לאחר מכן, מטעמים שקל להבינם, הרפה את הלחץ.¹²⁵ ועתה, עם כניסתה של ליטא למשפחת העמים, עומדים ישישים לא-מכובדים אלו מול מציאות ליטאית חדשה, ריבונית, 'רחמנית', שמתקשה מאוד לעשות בהם דין צדק. נושא זה החל לעלות לכותרות מייד עם התעוררות ניצני העצמאות שהתגלמה בתחילתה באוטונומיה,¹²⁶ והיווה אבן נגף גדולה ומכשילה לשאיפות להעמקת היחסים בין ליטא לישראל, שהשפעתה ניכרת עד עצם היום הזה. דעת הקהל בליטא לא הישירה מבט ל'קוטלי היהודים' שפעמים רבות מידידי זוהו עם הנלחמים נגד כובשיה הסובייטיים של ליטא, היא העדיפה להתמודד עם תודעת האשמה בדרכים פחות פוצעות. במרכז הליטאי איש לא ניסח משוואה מפורשת דוגמת: 'אויבו [=קוטל היהודים, תומך הנאצים] של אויבי [=הסובייטי] - הוא ידידי'; בשוליים - כן.

ובכל זאת, התפתח גם כיוון שונה; יש דוגמאות מרגשות ומלהיבות לדיון ליטאי פומבי ורשמי שהתקיים בישראל ובליטא, הכרוך בהכאה על חטא, מן העבר הקרוב. דוגמה חשובה במיוחד, ביקור הרשמי של הנשיא אלגירדס ברזאוסקס בסוף שנת 1995 בישראל, שבמהלכו ביקר בכנסת וביקש באופן רשמי את מחילת העם היהודי על שיתוף הפעולה הליטאי עם הנאצים ועל תוצאותיו העקובות מדם. לכאורה, זהו מהלך מתבקש שיש בו בראש ובראשונה יסוד של נימוס פוליטי, וכמותו בוצע גם על-ידי אישים ממדינות אחרות שיהודיהן נפגעו בשואה על-ידי אוכלוסיות מקומיות (יש גם חריגים, להלן). כיצד נתפס צעד זה של העלאת הנושא במרכז בליטא וכיצד בישראל? בניסוחו של דב שילנסקי איש ציבור מהמעלה הראשונה וגם ניצול מגטו שאוולי, המעלה בזיכרונותיו את נאומו בכנסת לנוכח הנשיא המבקר:

125 משפטים נערכו עד תחילת שנות הששים. האם לפני כן היו הפושעים בסכנת לכידה ומשפט? דומה ששירי של הליטואק יחזקאל אבי שבי" מאור (פולריץ): "[...] הדמעות חונקות בגרון / וקורחות העיניים / הלב מתפלץ מחורן / ומכאב הכפליים: / לא די בבורות הירויים / של אחי העברים, / פוגש אני את הירודים / ברחובות שיכורים..." (אבי-שבי" מאור, הכוכב האדום, עמ' 73). משקף מצב זה במלוא חריפותו. תיאורו של ברוך שוב שבשירותו בבית הסוהר הסובייטי אחר המלחמה התוודע לנושא: "[...] ככל שהמשטר החדש=הסובייטי התבסס והלך כן דעך בו הלהט של הבאת הפשיסטים הליטאים לדיון. עד היום אינני יודע אם היה זה על פי הוראה מגבוה או מחמת עייפותם של החוקרים. עובדה היא שזרים המובאים לחקירה ולמשפט פתח מיום ליום ולטיעונים שלי [...] שאלפי רוצחים מסתובבים חופשים לא זכו עוד לשומת לב. על רקע זה היו עימותים חריפים בינינו לבין מפקד בית הסוהר" (שוב, מעבר לשמי העגנה, עמ' 159).

126 בניסוחו של אפרים זורוף במאמר שהתפרסם בסוף 1991: "[...] לא קשה להבין למה הממשלה הליטאית לא פעלה עד עכשיו כדי לסייע בהעמדתם לדיון של פושעים ליטאים. למרות בקשות חוזרות ונשנות לא זכה עד היום מרכז ויזנטל לעזרה כלשהי בעשרות חקירות של פושעים ממוצא ליטאי [...]". (זורוף, יחסי יהודים וליטאים, עמ' 51). בביקור בליטא שעליו דיווח במאמר זה, זכה הנושא להתייחסות ואף להבטחות, אך לאור ניתוחו של זורוף, כבר אז הוא נאלץ הסתפק האם נכונות זו להתמודד עם הפושעים החיים אכן תמומש.

פורסם אז שבעת שסקרתי את מה שעוללו לנו הליטאים בשואה, הזיל הנשיא הליטאי דמעה. באותו המעמד ביקש נשיא ליטא סליחה מהעם היהודי. העיתונות הליטאית תקפה את הנשיא על בקשת הסליחה, ובבחירות שהתקיימו בליטא כעבור זמן קצר, איבד את כהונתו. פרשנים פוליטיים תלו את ההפסד בסליחה שבקש מהעם היהודי. כאלו הם הליטאים, זוהי ליטא החדשה.¹²⁷

שאלת בקשת סליחה של עם על מה שעשו נציגיו שני דורות קודם לכן איננה שאלה פשוטה; בקביעת האחריות של דור על מעשי קודמיו יש ללא ספק אתגר פילוסופי. בתווך שבין הזיכרון היהודי והליטאי עומדות שאלות פרוזאיות יותר, וגם הן החלו עולות לדיון במרכז. דיון פומבי נקשר בשאלות הפתוחות דוגמת שאלת הרכוש היהודי - החוק הליטאי (לא רק הוא) איננו מאפשר החזרה על בסיס אישי, ושאלת פושעי המלחמה הליטאיים שלא נידונו. שאלת החקיקה להשבת רכוש יהודי לסוגיו עדיין לא פתורה בעת כתיבת הדברים. היא עולה לכותרות של העיתונות היהודית והישראלית בנסיבות מזדמנות, לאו דווקא על פי היגיון ושיטה.¹²⁸

אשר לפושעי המלחמה שהוזכרו, מדובר בהחמצה; הימנעות - קשה שלא לראותה כמתוכננת - מלשפוט את פושעי המלחמה הליטאיים שבעת ההשתחררות מהסובייטים היו עדיין בעלי בריאות סבירה ויכלו להיענש.¹²⁹ זה מלמד על ההתנגדות העממית לעשות זאת, ורק עצם העיסוק בכך הוליד תגובות אנטישמיות באתרי אינטרנט ובשטח. דוגמה מעניינת קשורה בהיתר - במידה רבה מחווה ש'מחוץ לפרוטוקול' - שניתן לשגריר הישראלי עודד בן חור לשאת דברו בפני חברי הסיים הליטאי באירוע לכבוד יובל המאתיים לפטירתו של הגאון מווילנה (על סוגיית היחס לגאון, להלן). השגריר ניצל את ההזדמנות כדי לכהות בליטאים על החנינה הגורפת למשתפי הפעולה עם הנאצים, בלשונו: "לקרוא להם לעשות צדק היסטורי",¹³⁰ ודברים אלו - אף הם מחוץ למסגרת הפרוטוקול - זכו לתגובות נזעמות ולגינויים מחברי פרלמנט ובשרדות רחבות למדיי בציבור הליטאי, ובמקביל, לתשבחות בצד הישראלי,¹³¹ הגם שלא בהכרח במשרד החוץ

127 שילנסקי, חשכה לאור היום, עמ' 523.

128 "נשיא ליטא הינחה הפרלמנט להשלים החקיקה להסדרת השבת הרכוש היהודי"; בגוף המאמר: "בניסיון לפייס את דעת הקהל היהודית והסערה שפרצה בעקבות המשך החפירות בשטח בית העלמין היהודי העתיק בוילנא שיגר נשיא ליטא ולדס אדמוס מסר ולפיו הנחה את הפרלמנט להשלים החקיקה להסדרת השבת הרכוש היהודי [...]" (הצופה, 23.3.07).

129 ראו ביקורתו של אפרים זורוף, זורוף, אנטישמיות מזרח-אירופית.

130 דברי השגריר לשעבר עודד בן חור בעצרת הזיכרון הכללית, גחלת, אדר"ב תש"ס, מרץ 2000, עמ' 33.

131 לעומת זאת, חוקר והוגה כמו דב לוין שאינו מחמיץ הזדמנות כדי להעמיד את הליטאים מול מראת

שלנו.¹³² כך, בין כללי הפרוטוקול לבין מה שמחוץ לו, מטלטלים היחסים בין מדינה שאיבדה את יהודיה למדינה שנבנתה על שרידיהם. הנה כי כן, כשמדובר על רכוש יהודי ופושעי מלחמה חיים, 'פצעים פתוחים' אינם מטפורה קיצונית. בקטע המסיים את ספרו של שילנסקי הוא מדבר על ביקורו של ראובן רבלין בליטא ועל תגובת העיתונות הליטאית על העלאתו את הנושא, שהגיבה לבקשת הרכוש הגזול בהאשמת היהודים בחמדות.¹³³ אכן, נאומו של רבלין בביקורו בספטמבר 2003 לקראת העשרים ושלישי בחודש, לא נרתע מנגיעה בעצבים החשופים. לטעמי הוא היה מרשים, במיוחד על רקע ההשוואה לנאומו של הנשיא משה קצב שנתיים מאוחר יותר (2005) שנראה כ'מכובס' למדי. רבלין שהציג את עצמו כצאצא של הגאון מווילנה לא הותיר אבן על אבן ביחסים עם ליטא:

[...] יש גם הסבורים שארבעים או חמישים שנות שלטון סובייטי אף הן יש בהן כדי לשחרר עמים מאחריותם ההיסטורית. אבל יש גם מנהיגים אמיצים כמו ראש הממשלה והנשיא לשעבר מר אלגירדס בראזאוסקס המבינים כי לא תיתכן פתיחת דף חדש, ללא התייבבות אמיצה מול זוועות העבר, וללא הכרה באחריות ההיסטורית. אנו הישראלים לא נשכח את דבריו הכנים, היוצאים מן הלב, את בקשת המחילה ההיסטורית שלו לפני שמונה שנים, בשם העם הליטאי כולו. לא נשכח את המילים המקורשות שבחר לצטט בכנסת, בירושלים, אותן מילים שזעקו היהודים ברגעיהם האחרונים ביער בפונאר, בקובנה או בגיטו וילנה 'שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד'. בקשת הסליחה ההיסטורית הייתה צעד חשוב משמעות בכיוון הנכון, אך ליטא שגתה קשות בעבר, כאשר החליטה (מתוך רצון מובן בשלעצמו, להתנער לחלוטין מן הפרק הסובייטי בחייה, אשר נכפה על העם הליטאי), להעניק ריהבליטציה אשר נכללו בה גם פושעים נגד האנושות שדם יהודי רב על ידיהם. אני חייב לומר לכם בגילוי לב כפרלמנטר דמוקרטי אל עמיתיו הדמוקרטיים, כי סוגיית הרכוש הגזול של יהודי ליטא המגיע מן הדין ומן הצדק ליורשים המעטים שנותרו, לא תרד מסדר היום של יחסינו.¹³⁴

השוואה היהודית, שיבח את השגריר על תחת האשמה הפומבית; זאת, בדברים שנשא בעצרת זיכרון (31.10.99) ופורסמו בגליל (אדר ב תש"ס, מרץ 2000, עמ' 32).

132 מדרכו של עולם אנשי משרד החוץ אמונים על לשון דיפלומטית. מכל מקום, בשיחותיי עם גורמים במשרד החוץ שהיו בסוד העניין, גינו הללו את המעשה באופן חד-משמעי, וטענו כי גם אם המניע מובן, לא זוהי הדרך לקדם עניינים עם הליטאים.

133 שילנסקי, חשכה לאור היום, עמ' 522-523.

134 הציטוט על פי המתפרסם ב'אתר הכנסת'; במיקומו זה הוא עבר תיקונים קלים.

אכן, הדברים עוררו התנגדות בליטא, ואם בהקשר של תביעת הרכוש היהודי לא ניתן היה לאף ליטאי להשיב מלחמה רצינית שעה (במבט מסכם לאחור, איזה רכוש ליטאי נגזל על-ידי יהודים?), והתגובה הצטמצמה להשמצות נושאות גזון אנטישמי פשוט, בשאלת שפיטתם של פושעי מלחמה - בלי להיכנס למניעים העמוקים - מערכת התגובות הייתה אחרת לגמרי. מהשוליים, או מה שנראה כשוליים, זורמות הטענות למרכז. בתנועות ימין ליטאיות הצביעו על הקשר הישן נושן בין הקומוניזם ליהדות ובין הכובשים הסובייטיים למקבלי פניהם היהודים. במקרה המתון, זה גרר העצמה בוויכוחים בתקשורת ובמחקר מי בדיוק קיבל במחיות כפיים ובפרחים את הכובשים הסובייטיים בתחילת המלחמה (בהקשרו המחקרי העניין ברור למדי; קיבלו אותם בתשואות גם ליטאים רבים מאוד). במקרה היותר קיצוני, הייתה הצבעה על מי שנראה לשיטתם פושעים יהודיים ששיתפו פעולה עם הקומוניסטים.¹³⁵ הוויכוח נסב על אנשים נושאי שמות. 'איגוד יוצאי ליטא' (להלן) מצויד בשמות מדויקים לחלוטין של הפושעים הליטאיים. וגם מנגד מוצגים שמות; הוצגו תביעות להדדיות שביטוין בקשות הסגרה שהועלו בעיתונות ל'איש נ.ק.ו.ד יהודי' כזה או אחר, שעלה - לשיטתם נמלט - לישראל. מדינות מזרח אירופאיות ובתוכן ליטא אכן תבעו פה ושם סיוע משפטי שעשוי להגיע לכלל הסגרה מישראל של פושעים - לדעתן - שהועסקו בשירות הקג"ב. במקרים דומים שאירעו בין ישראל לפולין, למיטב בירורי, ישראל נטתה אז להתחמק; העדפנו שלא להרחיב בשימוש בטענה של 'תביעה גזענית המשחררת מהצורך בסיוע משפטי', תביעה בעלת עוצמה מוסרית שעשויה להועיל בעמידה נגד תביעה פולנית מהסוג הזה, אך בהחלט יש בה גם כדי להשפיל את הצד השני. מול בקשה ליטאית, ישראל סירבה בעיקר בטענה של הדדיות, קרי, ליטאים ששירתו במצב דומה בדרגות גבוהות יותר כלל לא נחקרו. ליטא, מתברר, לא כל כך הקפידה עם אנשי ה-נ.ק.ו.ד מבית, ובאופן רשמי, היה בכך משום סיוע להצלת יהודים ישראלים מאימת ההסגרה.

במהלך כתיבת הדברים בחיבור זה הגיעו הדברים לסיטואציה קיצונית, שעם כל הרצון שלי לכתיבה עניינית, פשוט קשה לי לתארה. מנקודת מוצא בשוליים (?) הליטאיים מתרוממת צבת הלוכדת - למרבית המזל מטפורית - בזרועותיה דמות מן הלב הישראלי, מ'המרכז הישראלי' במובן הסמלי המהותי העמוק ביותר. לצורך העניין אצטט מכתבה עיתונאית שכותרתה: 'חקירה בליטא נגד

יו"ר יד ושם לשעבר בחשד לרצח ליטאים בשואה.¹³⁶ יצחק (טולקה) ארד עומד במרכז של פרשה שהפעם - על-פניו - איננה רכילות או ביטוי קיצוני של גורמים שוליים; התובע הכללי הליטאי בכבודו ובעצמו - כך נאמר - מנהל חקירה נגד מי שעמד בראש הנהלת יד ושם, פרטיון, מעפיל, לוחם פלמ"ח, היסטוריון, תת-אלוף במילואים וקצין חינוך ראשי לשעבר, הוא אשר אמרנו - הציר הסמלי המרכזי של ישראל; וזאת, בגין האשמה כי נטל חלק בהריגת אזרחים ליטאיים. התפתחות זאת באה בעקבות תצהירים שמסר כעד מומחה במשפטים נגד פושעי מלחמה ליטאיים, בדינוי הוועדה לחקר הפשעים של הממשלים הנאצי והסובייטי שחשפו חילוקי דעות קשים בינו לבין היסטוריונים ליטאיים על עוצמת הפעילות של האוכלוסייה הליטאית נגד יהודים, ואת הנטייה של הימין הקיצוני בליטא להפוך את עצמו לקורבן. הטענות נגד ארד התבססו על שימוש מעוות ומסולף בספרו האוטוביוגרפי של ארד, ועלו בפרסום של כתבה נגדו בכתב העת הליטאי הזכור שלא לטובה - 'רפובליקה'. אינני יודע אם זה משנה את התמונה מהותית, אך מסתבר כי השלטונות עצמם מביעים אי-נחת מהזמנתו לעדות, ותולים אותה אך ורק בעצמאותה של התביעה הכללית שבמדינה מערבית (היום) כליטא הינה בלתי תלויה. יש מן העניין שדמות חשובה בפרשה היא פרופ' דלידה לשעבר יו"ר תת הוועדה לחקר הפשעים הסובייטים באותה ועדה בינלאומית שהוזכרה לעיל להערכת פשעי משטרי הכיבוש - הנאצי והסובייטי. מסתבר, שיוזמתה עתה כאזרחית מן השורה (האומנם שוליים?), היא העומדת מאחורי התלונה נגד ארד, אך זיקתה המוקדמת לחקר פשעי הסובייטים זורה אור על מגמות אפלות במחקר של הנושא; יש בין המחפשים את הפושעים הסובייטיים גם כאלו שחשוב להם לבדוד את היהודיים שביניהם.

בלי כל קשר למקור המדויק של התלונה, למותר לציין כי הדברים גררו תגובות חריפות ביותר של גורמים שונים בישראל, בתקשורת ובציבור,¹³⁷ והשעיית ארגון

136 אנשיל פפר, הארץ, 7.9.07.

137 ברוך שוב (פרטיון וסופר) במאמר שכותרתו 'חוצפה ליטאית' וכותרת המשנה: 'הקריאה להעמיד לדין את יו"ר יד ושם לשעבר, יצחק ארד, היא דוגמה להכחשת השואה, מסכם: "היום 65 שנה לאחר האירועים, זו עזות מצח, סילוף היסטורי ובושה לעם הליטאי, לבוא ולהאשים את הפרטיונים היהודים ברצח ליטאים. העם הליטאי מסרב עד עתה להעמיד לדין ולהרשיע את הרוצחים מבני עמו, שלקחו חלק בחיסול היהודים שישבו ביניהם כ-600 שנה. מדינת ישראל, משרד המשפטים ומשרד החוץ חייבים להגיב לאנטישמיות ולצורה זו של הכחשת השואה. גם עמי העולם נדרשים לומר את דברם" (הארץ, 17.9.07).

בכתבה אחרת: "פרופ' דב לוי, מי שלחם כפרטיון בליטא נגד הצבא הגרמני ונגד הכוחות הליטאיים שהצטרפו לגרמנים החזיר את אות הכבוד הצבאי שקיבל מידיו של נשיא ליטא ב-1993 עקב הדרישה של ממשלת ליטא להסגיר לידה את חברו הפרטיון, ד"ר יצחק ארד" [...] פרופ' לוי כתב במכתבו לנשיא ליטא, ואלדאס אדאמוקוס,

יד ושם את עצמו מכינוס בוילנה. בריאיון עמו, ארד הסביר את ההיטפלות דווקא אליו:

זה ברור למה הם בחרו בי מתוך עשרת אלפי פרטיונים, אני היסטוריון של השואה שמעצבן אותם, וגם גנרל ישראלי ומנהל יד ושם לשעבר, אני מטרה טובה. אבל אם זה היה רק אישי לא הויתי עושה מזה עניין, זה לגמרי לא אישי. מה שהם מנסים לעשות עם החקירה הזאת הוא ליצור משוואה כאילו היו ליטאים שרצחו יהודים, אבל היו גם יהודים שרצחו ליטאים, אז אנחנו שווים ואפשר לעבור הלאה.

לענייננו, ראוי להוסיף מילה על החיבור ה'מרשיע'. יצחק ארד כתב ספר הנושא את הכותרת המעט נדושה 'פרשת חיים';¹³⁸ הוא פורסם בהוצאת 'תרמיל' המפורסמת של צה"ל שיעדה פרסום ספרות חינוכית לחיל. אפשר שהכותרת איננה מגרה במיוחד, אך בצלילה לעלילתו הדחוסה ורבת הפרטים מתברר עד כמה מופלאה היא פרשת חיים זו. והיא אכן עדות מרשיעה, אולם, לא נגד ארד, אלא נגד מרשיעיו מבני העם הליטאי. יש בספר תיאור מאבק נגד הפרטיונים הליטאיים (להלן פרק ב). אך זה הוא תיאור של קרב.¹³⁹ מה שחזק לדעתי בספר הוא פשטותו; יש בו שתי 'מלים מנחות' שאני מצאתי. האחת - 'נקמה', והשנייה - 'רבים הרבה'. עניינה של הנקמה ברור, וה'הרבה' מתייחס למספר הליטאים ששיתפו פעולה עם הנאצים. יחד עם זאת, הנקמה איננה מתייחסת בהכרח לליטאים כליטאים, והוא גם איננו פוסל אותם כעם, ולא מתייחס אליהם בצורה שלילית גורפת. אכן, יש שם הרבה 'הרבה', ובתת הטקסט זה רומז על משהו, וה'משהו' הזה מפריע כנראה מאוד למישהו, ככל הנראה בשוליים, שטרח לתרגם אותו לליטאית ולהוביל מהלך של 'הפוך על הפוך', ובמאזן הרגישויות הנוכחי אי-אפשר שלא ישפיע באופן ברור על הצד הישראלי במאזניים המוסריים: תביעה רשמית ליטאית פירושה הוא שהשוליים הליטאיים הצליחו להעביר את המסר באמצעות המרכז הליטאי, סיתייג מכך כמה שיסתייג.

על מחאתו בתוקף לגבי הדרישה המתועבת להסגיר את חברו הפרטיון; על מנת להעמידו לדין על 'חלקו בפשע מלחמה, בסדרת הניסיונות לטשטש את חלקם של המוני ליטאים פשעי הנאצים" (מקור ראשון, 9.4.08).

138 ארד, פרשת.

139 הסיפור על הוצאה להורג של השוטרים הליטאיים: "[...] מייד קפצתי מהעגלה, כיוונתי את התת מקלע וצעקתי "עמוד! ידיים למעלה! להפתעתי הרבה הופיעו לפני חמישה שוטרים ליטאיים וידיהם מורמות. אנחנו היינו רק שניים. עמדתי ואיימתי בתת מקלע וחברי ניגש אליהם ופרק מהם את נשקם. אחר כך הושבנו בעגלתם, ככלונם, והבאנו אותם אל האוטריאד [=גדר] שלנו. הסתבר שבעגלתם הובילו משכורת לחיל המצב, וגם קצת מזון. שניים מהם הוצאו להורג, כי נתברר ששירתו במשטרה הליטאית הפשיסטית לפני המלחמה. שלושת האחרים נשארו עמנו כפרטיונים עד סוף המלחמה" (ארד, פרשה, עמ' 127).

המקרה של יצחק ארד זכה להתעניינות ציבורית רבה בישראל,¹⁴⁰ לענייננו יש טעם להזכיר מקרה שזכה לחשיפה פחותה, אך חשיבותו העקרונית רבה - המקרה של נחמן דושנסקי. אין ספק שהמקרה הבולט שעליו התבססו הליטאים בהנמקת עוינותם ליהודים היה שירות יהודים בזרועות הביטחון הפנימי הסובייטיות דוגמת ה־נ.ק.ו.ד, למרות שבדרך כלל היו היהודים הללו מנותקים מן הציבור היהודי.¹⁴¹ הלה ממשיך להעסיק עד היום אתרי אינטרנט ליטאיים רבים המשתמשים בו כדי להעמיק את 'עיקרון ההשוואה' בין פשעי הקומוניזם שדגליו נישאו - לדעתם - על־ידי יהודים לבין הפשעים הנאציים. דושנסקי היה קצין ב־נ.ק.ו.ד בקובנה, ולפי גרסת הליטאים היה מעורב בהריגתם של פרטיונים שלחמו בכיבוש הסובייטי, מהם גיבור ליטאי ידוע ראמנאוקס ונאגאס.¹⁴² בעלייתו לארץ בשנות השבעים קיבל אזרחות ישראלית ועבד במשרד הביטחון. הבקשה להסגרתו בשנת 2000 לוותה בעדויות של ליטאים שאמורות היו להעניק לה גיבוי משפטי. לבד מהטענה הישראלית - משפטית ויותר מכך, מוסרית - העקרונית שקציני נ.ק.ו.ד במעמדו בני הלאום הליטאי לא זכו ליחס כזה, נזקקה כאן ישראל לכלים משפטיים כבדים יותר; בדחייה של התביעה הליטאית היה מעורב שר המשפטים דאז שחוקי ה'הסגרה' ו'הסיוע המשפטי' של מדינת ישראל מאפשרים לשיקול דעתו להירתם לדחייה. למיטב ידיעתי, לא היה שימוש בחוק המאפשר ניצול סמכות כזו קודם לכן. הבקשה הליטאית עוררה בעס רב בין חוקרי השואה ומשפטנים, גורם גורם וסיבותיו. אשר

140 היו גם מקרים בליטא עצמה. בגירוסלם פוסט (29.5.08) הובא סיפורה של פניה ברנסטובסקי, ספרנית במכון האידי בליטא וניצולה של גטו וילנה, שהשתתפה בפעילות הפרטיונים. לשיטת הליטאים, היא קשורה לחקירה נגד יצחק ארד ונקראה לעדות. בכתבה מצוטט אפרים זורף:

"There have only been three Lithuanians who were responsible for murdering Jews, put on trail - and all three got off unpunished, he said. And here we have already two Holocaust survivors who are being accused war crimes. Where is the justice?"

141 בניסוחו של ליב גרפונקל: "בעיקר עוררו את מורת רוחם וזעמם של הליטאים אותם היהודים אשר שירתו ב־נ.ק.ו.ד, שמספרם היה רב למדי, אך כל העובדים הללו היו תלשים מהעם היהודי והתנגדו חריפות לכל שאיפותיו וכמיהותיו הלאומיות, הרוחניות והדתיות. ויהיו של אלה עם הציבור היהודי בליטא או ראייתם כשליחיו, אינם אלא שטות ורשעות מאין כמוהם" (גרפונקל, חשבוננו עם הליטאים, עמ' 49).

142 הוא הואשם בהריגה בירי של תושבים שלווים ביישוב הליטאי ראניני, מייד אחרי פרוץ המלחמה. לא נמצאו לכך הוכחות; מה שאין כן לגבי הגירושים שלאחר המלחמה. אז ברור שנלחם נגד הפרטיונים הליטאיים. האשמה נגדו עולה מתוך הניסוחים והמבנה של הביטאון הליטאי 'Laisves Kovu archyvas' שהופיע בשנת 1993. בחלק מן החוברת מופיע התיאור כיצד נתפס המנהיג האחרון של הפרטיונים הליטאיים - ואנאגאס, ונעצר. מובאים פרטים רבים המגובים במסמכים, על אודות התוכנית והביצוע ושמות המשתתפים ביניהם - בעל חשיבות יתירה - דושנסקי. סופר כי ואנאגאס נלכד ללא כל מאבק ולכן לא נפצע. שלושה ימים לאחר המעצר התפרסם דיווח עתיר פרטים מהם מזוויעים למדיי על פצעי האנושים ומצבו הגופני. בסמוך פורסמו זיכרונות שדושנסקי העלה על הכתב בשנת 1977 - היו ידועים ופופולאריים בשעתו - ובהם סופר 'איך עצרתי את ואנאגאס'. הסמיכות לא הותירה אצל הקורא מקום לספק כי דושנסקי הוא מי שעינה את הגיבור הלאומי.

לדושנסקי, הגיע אלי מידע רב על פעילותו למען יהודים; אין לשכוח, הוא היה קצין ב־נ.ק.ו.ד, ככזה פעל, וכזו הייתה גם תדמיתו (שמעתי ניסוחים מפי יהודים בני קובנה דוגמת 'כשראיתי עובר ברחוב עברתי למדרכה השנייה'), ובכל זאת, סייע ליהודים.¹⁴³ בכתבה בביטאון 'גחלת' (על הביטאון להלן) - 'הניסיון הכושל של בריחת משפחת ויינטראוב מליטא הסובייטית בחורף 1946'¹⁴⁴ מספר דן ויינטראוב על עזרתו של דושנסקי בחקירתם של הוריו כשניסו להימלט מליטא הסובייטית: "[...] אבל הבטחתי ואת ההבטחות חובה לקיים ובמיוחד אלה שנתתי לפני שנים מספר לנחמן דושנסקי שיבוא יום ואעלה על הנייר את סיפור עזרתו למשפחתנו [...] ובסיום: "[...] וכשאני חושב איך זה עלול היה להיגמר (ואיך שזה נגמר אצל אחרים) היינו ברי מזל לפגוש בדרך החתחתים הזאת את נחמן דושנסקי. והנה סוף סוף לאחר שנים החזרתי את החוב, החזרתי את החוב שאני ואנו כולנו חבים לו לנחמן, היום תושב ישראל". אחרי פרסום הכתבה הגיעו לביטאון עוד עדויות על פעולות דומות של דושנסקי, לקראת סיומה של כתיבת חיבור זה נפטר דושנסקי. דב לוין הקדיש לו מספר שורות נרגשות במדור של 'גחלת' המוקדש לנפטרים מיוצאי ליטא:

[...] נתקבלה הידיעה המעציבה על מותו של נחמן דושנסקי - הליטואק הנכבד, האבא והסבא, ויהודי ליטא שהכירוהו והוקירו בלבם את מעשיו הטובים: הן שם, במולדתו המתנכרת, ולהבדיל את פעילותו המבורכת לגבי מולדתו החדשה-עתיקה כאן - שזכה לגור כאן באין מחיר...עד יומו האחרון. אכן ידוע גם ידוע שלא פעם ניסו שליחי 'הממסד' ד'שם להשמיץ אותו בעיתונות ואף להעיז, בחוצפתם הנלוזה, לדרוש את הסגרתו לידיהם....

והוא ממשיך להתייחס לנקודה זו תוך תיאור יחסיו האישיים עמו: "[...] נפלה בידני הזכות להפר את מזימותיהם ועלילותיהם [...] ימים רבים הקדיש ר' נחמן ז"ל לא רק בשביל ללמד זכות על מעשיו שם לטובת בני עמנו, אלא עשה ימים וילות בכתיבת זיכרונותיו [...]".¹⁴⁵ המעבר של קצין ה־נ.ק.ו.ד דושנסקי ההופך בדברי מוקירו לר' נחמן, מסמל את מלוא מורכבותה, המגיעה עד לכדי דו־קטביות, של הבעיה דידן; אכן, המקרים של יהודים שנטלו חלק בממסד הקומוניסטי אינם קלים

143 שמעתי מפרופ' דב לוין דיבורים בשבחו, וכך גם כתב אחרי מותו (למעלה); רחל לוין עמה שוחחתי על הפרשה, דיברה על 'קומוניסטים שחזרו בתשובה'. דושנסקי עצמו לא הסכים שאראין אותו.

144 גחלת, אדר תשס"ז, מרץ 2007, עמ' 11.

145 דב לוין, נחמן דושנסקי ז"ל, גחלת, אדר ב תשס"ח מרץ 2008, עמ' 30. פרקי זיכרונות שלו הופקדו באגודת יוצאי ליטא.

לשיפוט, מכל מקום, דומני כי במקרה זה, בעיקשות הליטאית להסגירו ובעצם העיסוק המרובה בו, מעורבים שיקולים זרים.

המשורר הליטאי פ' בלוז'ה מוקיע בחריפות את 'קוטלי היהודים'. כמה יש כמוהו? האם הוא במרכז?

כיצד אנהג עם הללו שקטלו? [...] איני רוצה להתחלק עימם / לא בגוונים של הרקיע והאדמה / גם לא ברצינות הצחורה של ההרים / גם לא בענבר שהים מטיל / איני רוצה להתחלק עימם / לא בקמצוץ לחם ולא בגרגרי יער / לא במים מן המעיין / גם לא בדאגות של המחר.¹⁴⁶

ליטא שלו על דימוייה החזותיים וייצוגי טבעה המפורסמים ('בענבר שהים מטיל [...] בגרגרי יער'), איננה נמסרת לקוטלי היהודים. האם 'ליטא יודעת זאת'?

ועוזריהם המקומיים - שפת הזיכרון, המתמטיקה של הזיכרון

עיסוק בזיכרון הופך לא-אחת לדיון לשוני מייגע. עבור חוקרי הזיכרון, אמירות בהירות דוגמת דבריו המפורשים של ונסלובה (לעיל) 'עושות את החיים קלים'. מנגד, אנו מוצאים את עצמנו לכודים בסבך של דקויות לשוניות; הוא אשר ציינו, העימות עם העבר דורש יכולות לשוניות לא-מבוטלות. כדי להגדיר את עצמאותה צריכה ליטא להגדיר את שעבודה, באופן כזה נוצרה טרמינולוגיה ברורה. לשונית, המעבר מהחזקת ליטא בידי הגרמנים להחזקתה בידי ברית המועצות מכונה בפי הליטאים בהקפדה 'הכיבוש הסובייטי'. כשהם מדברים באופן כללי על שחרור, ברור שהכוונה לשחרור מכיבוש זה (היום השחרור של תחילת שנות התשעים מיוחס לליטאים עצמם). פה ושם יש חריגים; בבדיקה יסודית באופן יחסי שערכתי בתצוגות ב'מוזיאון היהודי' של הפורט התשיעי בקובנה (להלן פרק ד) מצאתי כי נותרו ביטויים נוסח 'השחרור הסובייטי' (מהכיבוש הגרמני), אך זאת בדרך כלל בכיתובים תיעודיים מוצנעים למדי. 'הוועדה לחקר הפשעים הנאצים והסובייטיים' שהוזכרה לעיל תורמת בעצם שמה לבלבול הלשוני הזה.

הסוגיה הלשונית לא מרפה גם בהכרזות רשמיות: האם מדובר על 'פשעים שבוצעו על אדמת ליטא', או על-ידי 'אזרחים ליטאיים' (באותה תקופה נוראה, באופן רשמי גם רוב הנרצחים היהודים היו אזרחים ליטאיים!).¹⁴⁷ וגם בכיתובים באנדרטאות - 'הנאצים ועוזריהם המקומיים', לא תמיד ברור 'מקומי' מהו. במרחב וילנה שבו נמצא אתר פונאר

146 מובא אצל דב לויין, לויין דב, הנושא היהודי, עמ' 174.

147 בקודה זו הועלתה על ידי אפרים זורוף; זורוף, אנטישמיות מזרח-אירופית.

הזכור לדיראון, אחוז הפולנים באוכלוסייה היה גבוה מאוד! 'מקומי' עשוי להתייחס אליהם. קשה מאוד לחלץ הכרזה מפורשת על 'פשעים שבוצעו על ידי העם הליטאי'. שאלת השפה מעסיקה הוגי דעות בתחומים רבים, והמשותף להם הוא ההכרה באי-שקיפותה; השפה איננה מדיום שקוף שהמחשבה מתנהלת בו ובתוכו באופן שהוא בלתי-תלוי בו. בצורתה הפופולארית תפיסה זו נדחפת חזק על-ידי התקשורת היודעת לזהות בנקל גילויי 'שפה מכובסת' וכדומה. באיזו שפה ידברו הליטאים על קורות הימים האפלים ההם? מי יקבע את המילון ומי את ה'תחביר', באיזה מידה נהיה אנחנו הישראלים והיהודים שותפים בקביעת כלליה?

ניתן לטוות קשר בין ה'לשון' ל'מתמטיקה': 'איזה אחוז של יהודים מושמדים על ידי איזה אחוז של מקומיים משמידים דרוש כדי לכנות עם בכינוי 'קוטלי יהודים'?' - ישאל השואל; וישיב ש'מכיוון שככלות הכול ה'מתמטיקה' איננה מתמטיקה, תלויה התשובה ביכולת להתמודד עם ה'לשון' הזאת'. לומר זאת במפורש, לא מספר ה'קוטלים' חשוב, אלא התודעה הלאומית שאפשרה את הקטילה הפשוטה הזאת. וכאן, התירוץ הגרמני הנדרש שאיש לא ידע, איננו תופס - קולות הירי הגיעו מהיערות הסמוכים.

יש שאלות אחרות הקשורות ל'מתמטיקה של הזיכרון'. למרבית המזל אנשים רציניים בליטא לא עוסקים בשאלת מספר הנרצחים, אין במה לעסוק - הוא ברור, לרוע המזל גם מספר הניצולים ברור; מה שפחות ברור הוא מספר המצילים, והליטאים בהחלט מרבים לעסוק במספר חסידי אומות העולם שלהם. השאלה מי הציל ובאיזה נסיבות עולה בספרות ההיסטורית ובתקשורת הליטאית. בשנים האחרונות מדובר על פער ניכר בין נתוני יד ושם המונים מעל ל-513 מצילים הראויים לתואר (לעומת כ-6000 בפולין; אומנם, היא מרובת אוכלוסין מליטא), בעוד שבמוזיאון היהודי בוויילנה נכללים יותר מ-2300.¹⁴⁸ אם כי בפרסומים ליטאיים המזכירים את 'יד ושם' התמונה אחרת: המספר של חסידי אומות העולם ב-Sleptuves aristokratai שהתפרסם בוויילנה בשנת 2003 התקבל המניין לפי 'יד ושם', פחות או יותר. וברור, זו, השגרירות הליטאית בישראל בפרסומיה המכוונים לקהל הישראלי לקראת העשרים ושלישי לספטמבר 2008, מדווחת על מעל 700 חסידים שהוכרו על ידי 'יד ושם' (עוד על המספר, להלן).

האם מדובר בהגזמה ליטאית מכוונת במספר חסידי אומות העולם והעמדתם כמשקל נגד לעומת מספר הפושעים שרצחו (אגב העברת האחרונים לשוליים

148 הנתונים לשנת 2004 (זלקין, ליטאים ויהודים, עמ' 474). הנתונים ל-2007: 693 מצילים (יד ושם).

הליטאיים), או שמה שעומד ברקע להבדל - והוא עשוי להיות מובן ותמים - הוא הקריטריונים הליטאיים הפחות מחמירים? בעבודה אישית במסגרת העיסוק ביהדות ליטא, סיפר תלמיד ליטאי את סיפורם של שניים שהצילו יהודים; לא בדקתי אם הם נכללים במניין ה-513 או ה-700 או ה-2300. לצורך העניין הזה, עדיף שיהיו 2300 כדי לספק נושאים ליותר עבודות של תלמידים; כאן האריתמטיקה של הזיכרון פשוטה למדי - יותר עבודות, יותר מפגש מפיס בין הזיכרונות. האם הכול יסכימו לאריתמטיקה הפשוטה הזו? להלן נחזור לסוגיה טעונה זו.

מעבר לאריתמטיקה יש גם משקל לאיכות ההצגה. באתר חסידי אומות העולם ביד ושם עומדת רשימת השמות של החסידים הליטאיים מרשימה בכמותה; בסיוור שערכתי שם שלושה חודשים לאחר העשרים ושלישי לספטמבר עדיין בלטה רצועת הדגל הליטאי צמודה לקיר האבן סמוך לשמות הליטאיים, היה זה הדגל היחיד. מישוהו השקיע תשומת לב, מישוהו (כשגרירות הליטאית ככל הנראה) העניק יחס אישי, וזה מרשים. מעבר לאריתמטיקה יש משקל גם לגיוון. ליטא המונהגת בעת כתיבת הדברים על ידי הנשיא ולדאס אדמוקס - דומה כי בהקשר הזה בולטת התודעה המערבית שלו - מנסה לגוון את דרכי הענקת ההוקרה למצילי יהודים. ב-19 לספטמבר 2008 העניק אות 'צלב הצלת חיים' ל-55 אזרחים ליטאיים שהצילו יהודים מרצח במלחמה, ושמו בכך - לדבריו - על המוסר הליטאי ששורשיו נוקבים ויורדים לימי הדוכסות הליטאית הגדולה בימי הביניים. אות כבוד מיוחד הוענק ל-18 מהם אשר נתנו יד להציל יותר ממשפחה יהודית אחת. נוכחותה של מארה סאסנאוסקיינה בת 102, העדה הקשישה ביותר למאורעות, הוסיפה לאירוע נופך מיוחד. משתלך מארה לעולמה - לבטח תזכה לגן עדן - יצטרכו הליטאים להמשיך ולעמול על ההתמודדות עם הזיכרון שהותירו אלו שלבטח ירשו גיהנום.

הגר"א - גיבור ליטאי?

מעודכן לזמן כתיבת הדברים, הגר"א מוכר היטב בחלק ספציפי מאוד של ליטא - בבתי הסמוכים למקום שהייתה בו חצר בתי הכנסת - השולחיוף הישן, אזור יהודי מרכזי ביותר בוילנה הישנה ששכנה בו גם ספריית סטרושון המפורסמת, ובסביבה זו ממש שכן לפי המסורת ביתו של הגר"א. 'מוכר היטב' לשכנים, מטעם פשוט; ניצב שם פסל (מעט שנוי במחלוקת יש לומר, להלן פרק ג) של הגר"א, וקבוצות של תיירים יהודים נוהגות להתגודד ברחבה הקטנה לצורך הסבר, עובדה שלא תמיד זוכה לאהדת השכנים. עד כמה מוכר הגר"א מעבר לטווח ההשפעה הישיר

של הפסל? השאלות המקופלות בכותרתו של סעיף זה 'עד כמה הפכה אישיותו המיוחדת של הגר"א לרמות ליטאית? האם נכנסה לפנתיאון? מתי ליטאיותו נשלפת ולא יזוה צורך?', זקוקות למחקר מעמיק יותר ממה שנעשה כאן, אך לענייננו עשויה להאיר עיניים המחלוקת שפרנסה ארכיטקטים פוטנציאליים של הזיכרון לפני למעלה מעשור. באותה עת מלאו מאתיים שנה לפטירתו של הגר"א שחלה בחול המועד סוכות. הליטאים שעצמאותם הייתה עדיין רכה וצעירה לימים, ארגנו טקסים לכבודו ובהם קובעה דמותו כאישיות ליטאית מהמעלה הראשונה; כבר בשמיעה ראשונה יש באימוץ זה של הגאון כדי לעורר תימהון מסוים, אך במקביל ניתן לפרשה כגרעין להידברות ליטאית-יהודית-ישראלית. מה שמעניק מעט עוצמה לגרעין הזה היא העובדה שחוגים לאומנים ליטאיים, בעלי נטייה בעוצמה כזו או אחרת לאנטישמיות, בדרך כלל מעודנת, הסתייגו מהגר"א שלא דיבר כלל ליטאית.¹⁴⁹ כביכול, 'אם הם מתנגדים, אנחנו בעד'.

להלן יוצג מבחר מן הפרשנות שהוצעה על-ידי חוקרים ועיתונאים ישראלים באותה העת. אליהו סלפטר, עיתונאי בכיר ב'הארץ', במאמר שכותרתו 'האירונות הופכת את 'וילנה' היהודית ל'וילניוס' הליטאית - 'וילנאוס גאונס אליהו', ביאר את המתרחש באופן ענייני:

[...] תפקיד 'הלאמת' הגאון מוילנה הוא להמחיש את תרומת יהודי ליטא להיסטוריה האירופאית ולתרבות המערב. לכן לא מודגש ההיבט היהודי אלא דמותו כפילוסוף, מורה דרך לסובלנות ואסתטיקן אחד מגדולי אנשי הרוח האירופאים של המאה ה-18. הליטאים חשים עתה צורך להדגיש את שייכותם לציוויליזציה המערבית, וה'ליטאיזציה' של הגאון מוילנה וסיפוח ספריות יהודיות הם חלק מתהליך זה.¹⁵⁰

דב לוין הגיב, והכתרת הישירה, ללא צורך באירוניה דקה: 'ניסיון הונאה בליטא' (בכותרת משנה - 'בתגובה על וילנאוס גאונס אליהו מאת אליהו סלפטר'), איננה משאירה מקום לספקות ביחס לתוכנה של התגובה:

[...] אשר לעיתוי הפסטיבל לזכרו של הגאון הרי אין זה סוד, שהמבצע נקבע לפי הצרכים הפוליטיים הדחופים של ממשלת ליטא; הן כדי לטשטש את מתן המקלט

149 בדיון באתר אינטרנט בעל נטייה אנטישמית מעודנת נכתב:

"[...] in my experience, Jews do not think of their famous people of the past (e.g. Gaon of Vilnius) as Lithuanians, I wrote 'Did the Gaon even speak Lithuanian?' [...]"

המאמר: 'The bloody stories of Lithuania' באתר: <http://www.lithuanian.net/logos/head.jpg>

150 הארץ, 15.10.97.

הנדיב שניתן באחרונה לארכי-רוצח של יהודי וילנה והן כתחבולה יחצ"נית לסלול את דרכה של ליטא להשתתפות בנאט"ו. [...] החליטו הליטאים בעצת 'יהודי החצר' שלהם לקיים אירוע זה בכל מחיר. ואכן, המחיר היה כבד למדי: שר החינוך, סגן יושב ראש הכנסת וגדולי הרבנים בישראל הדירו את רגליהם מלהשתתף באירוע נלעג זה. לאמביציה הסופר-לאומנית של הליטאים תרם רבה של חיפה [...] שלא שעה למחאותיהם של יוצאי ליטא בעירו ואף יצא בנאום מליציו בפרלמנט הליטאי, לקול תשואותיהם של הנוכחים. ואילו דברי שגרירנו עודד בן חור שנאמרו על דעת יהודי ליטא בעולם ובהסכמת משרד החוץ, בגנות החגיגה לרוצחי היהודים, עוררו באותו מעמד גל של מחאות קולניות ודרישה לסילוקו של השגריר מליטא [...] ¹⁵¹.

אכן, למעט השגריר ששמר בקנאות על זקיפות הקומה הישראלית, לא יצא איש נקי משבט ביקורתו של ההיסטוריון הפרטיזן, שתגובות חריפות נוספות שלו באשר ליחס לליטא עולות מפעם לפעם. בהקשר זה חשוב עוד להוסיף את דבריו של היסטוריון נוסף - דוד אסף, שתחום התמחותו קרוב לתקופת הגר"א, ופרסם באותו הפרק מאמר המתייחס לאירועי ההנצחה, שכותרתו מעודנת יותר - 'למי שייך הגאון מווילנה?', ובו האיר נקודות תורפה נוספות בניסיון האימוץ של הגר"א לחיק האומה הליטאית:

ממשלת ליטא - שפניה מופנות לאחרונה אל העולם המערבי ואל העם היהודי - החליטה לספח את הגר"א אל הפנתיאון הלאומי שלה, לציון את יובל המאתיים למותו ולהעניק לאירוע זה צביון ממלכתי [...] ומעל לכל החיזיון הפוליטי-תרבותי הזה חפפה דמותו הייחודית כל כך של הגר"א, שקיבלה עתה ממד פיקטיבי, אירוני ולא פרופורציונאלי למשקלה ההיסטורי האמיתי [...] ספק אם מימיו היה הגר"א בקשר כלשהו עם גוי ליטאי, רוסי או פולני, ובוודאי שלא דיבר בשפתם [...] ¹⁵².

הוויכוח סער והושמעו בו גם ביטויי גנאי, הן כלפי עצם האירוע ('קרנבל'), והן כלפי המשתתפים מישראל ('אישיות מדרגה שנייה'; 'בגלל אינטרסים אישיים') ¹⁵³.

151 שם. אינני משוכנע בנכונות הקביעה שהדבר היה 'בהסכמת משרד החוץ'.

152 הארץ, תרבות וספרות, 15.10.97.

153 יוסף מלמד: "כי מה רצו הליטאים להרוויח ולהוכיח בארגון הקרנבל הזה לגאון, האם התאהבו בו פתאום? הרי כולנו יודעים שאילו היה הגאון חי בתקופת השואה היו הליטאים מתעללים גם בו ורוצחים אותו כפי שהם עשו עם רוב רבני ליטא הקדושים [...] אך אנו הפרנו את מיתוסם: קודם כל גרמנו לכך שהאיש הישראליים החשובים שהוזמנו אליו ביניהם [...] יחרימו את הקרנבל. רק הרב מחיפה, אישיות מדרגה שנייה, בגלל אינטרסים אישיים, לא שמע להפצרותינו ואף לקח עמו 30 מתלמידיו. כמובן שהליטאים עשו מזה מטעמים. הרב אומנם פגע במידת מה במאבקנו אך הניצחון היה שלנו" (גחלת, ניסן תשנ"ח אפריל

אכן, אין ספק שיש לא-מעט מן המלאכותיות בכל מה שנעשה אז סביב הגר"א, והסיכוי שיהפוך בעתיד לדמות ליטאית - בלי להיכנס להערכת סבירותו - תלוי באופן שהליטאיות תתפתח; האם תאפשר זהות מתפתחת זו הכלה של דמות כל כך לא-ליטאית. יש בכך אתגר לא רק להתפתחות תפיסות של רב-תרבותיות, אתגר שאירופה כולה ניצבת בפניו, אלא במיוחד ליחס הסביבה היהודי הארץ הזו בשלהי המאה ה-18, שהיו כל כך שונים, אך בכל זאת היו חלק ממנה. ליטא בעידן הבתר-קומוניסטי מחפשת בקדחתנות שורשים בתקופה שלפני הכיבוש הרוסי הראשון ¹⁵⁴. בעיסוק בתקופה זו אין צורך להתמקד דווקא בדמותו הייחודית של הגר"א, ניתן בהחלט לעסוק בשאלה מהו משקלם של ציבור מעריציו האוטנטי שמנה בראש ובראשונה את בני קהילת וילנה וקהילות ליטא האחרות. מפעלו של הגר"א, בין שהתמקד בלימוד ובין בפולמוס, העניק ערך מוסף של זהות ליהדות ליטא. מושג ה'ליטאי' התחדד אחרי הגר"א, האם 'ליטאיות' יהודית זו מעניינת גם את הליטאיות המתעצבת היום? לשון אחר, איך תתמודד ליטא עם גורם 'אחר' שחי בתוכה וידע לסמן את ליטא לשיטתו? האם שימוש בעבר ההוא ידיר את יהודי ליטא דאז או שישלכם במכלול הליטאי שהיו בו גם בני לאומים נוספים? התמודדות ליטאית עם ימי הגר"א עשויה לעניין יהודים מפני שבסופו של דבר, שונות ככל שיהיו, לא היו שתי ה'היסטוריות' נבדלות לחלוטין. היא יכולה לעניין חוקרי זהות העוסקים בשאלות ההבניה המפורסמות - כיצד מובנה העבר בזהות המתגבשת בהווה? אין זה מיותר לציון שמדינת ישראל מתלבטת בשאלות אלו בלי שום קשר למפגש הזיכרונות עם ליטא. הדוגמה הליטאית אכן מעניינת וזוכה להתייחסות ¹⁵⁵. אפשר להיפגש בכנסים העוסקים ב'זהות', לדבר על כך ולהפיק תועלת מדעית וערך מוסף הגותי ¹⁵⁶. והעיקר, לדעתי, על רקע הזרות הבלתי ניתנת להכחשה של הגר"א לסביבתו הליטאית, אנו צריכים לבחון את עצמנו, האם נראה

1998, עמ' 5. ראו גם דברי דב לוין בגחלת, אדר"ב תש"ס מרץ 2000, עמ' 22.

154 ראו: קיאופה, קיאופיאן וקונצביצ'ס, היסטוריה של ליטא. זוהי דוגמה לספר שיש בו הרבה מאוד על זהות, פחות על היהודים כתורמים לזהות.

155 ספרם של קיאופה ואחרים (קיאופה, קיאופיאן וקונצביצ'ס, היסטוריה של ליטא) נזכר כדוגמה בדיון עקרוני אצל ישראל ברטל העוסק בשאלות של עבר חינוך ובניית זהות לאומית: ברטל, היסטוריה, עמ' 172.

156 לקראת חגיגות המאתיים פורסמו יצירות שאינן קשורות לגר"א אך בהחלט תורמות לזהות וילנה: "ב'1997 הופיע בווילנה ספרון בעיצוב מיוחד ואני טעם, הכולל את 'ווילנע' של קולבאק במקור באידיש ובתרגום לליטאית, לאנגלית, לצרפתית, לגרמנית, לפולנית ורוסית (אך משום מה לא לעברית). בצירוף מבוא קצר המדגיש את זיקתו המיוחדת של המשורר לאותה עיר אשר בה בילה רק כמה משנות חייו. פרסום זה הופיע במסגרת האירועים לציון מאתיים שנה לפטירתו של הגאון מווילנה, [...] (גוברשטרן, דימויה של וילנה, עמ' 494).

את שילוב הגר"א בתרבות הליטאית כ'מעשה הונאה' מודע או כהכרזה כנה על רצון מאוחר להכיל את השונה. כאמור, הדבר תלוי בהמשכיות העיסוק הליטאי בגר"א. אך גם בהתייחסותנו אנו לכך, ככלות הכול גם לנו יש נגיעה לשאלות של 'לשון הזיכרון'.

'יום זיכרון', 'יום השנה ל...' הרי הוא סוכן זיכרון ראוי; השוואה בין ימי זיכרון מסייעת להבנתם כסוכני זיכרון. אשר לזיכרון היהודי של הגר"א, דמותו של הגר"א ניצבת איתן בעולם היהודי מיום פטירתו עד ליובל המאתיים, והיא תיזכר ותיזכר, אך דרכי הזיכרון משתנות, וימי יובל שכאלו מעוררים לשאלת אופני ניצולם לזיכרון הגר"א. מדרכו של עולם, נתלות בימי זיכרון של דמות מופלאה שכזו אמונות שונות, והדברים בולטים במיוחד כשיום הזיכרון מציין מספר טיפולוגי חשוב (כאן, כפולה של מאה). ענייננו בהווה חייב להתחיל את הדיון בגר"א היכן שהתחלנו, אך הזיכרון היהודי שלו מרחיקנו לרגע מאה שנים קודם לכן, אל דרכי הציון של יובל המאה של הגר"א; אז ליטא לא עסקה כמובן בגר"א, ויום המאה עורר ציפיות אחרות לגמרי, בקהל אחר לגמרי. בפשטות, אותו היום עורר רצון לחזק את מה שכל כך אפיין את הגר"א - לימוד תורה לשמו, וזה התבצע במקומו של הגר"א; נכבדי וילנה התכנסו למעין עצרת זיכרון ב'קלויז הגר"א' (פרק ג) כדי להוסיף שיעורים בקלויז לתורתו (שולחן ערוך עם ביאור הגר"א), ולייחד עשרה לומדים לצורך הזה.¹⁵⁷ יום זה נקלט גם באגדה:

בשנת תרנ"ח חגגו בוילנה את יום פטירתו המאה של הגאון ז"ל. אותו הזמן היו מתהלכות אגדות רבות. כן מסרו מפה לאוזן שביום פטירתו יתכנסו כל רבני וילנה בבית הכנסת שלו ושם יפתחו את הצוואה שהניח רבנו אליהו ז"ל וצוה לפתוח אותה רק מאה שנה לאחר מותו ובאותה צוואה הוא מגלה את ה'קץ' - אימתי יבוא משיח צדקנו [...].

הישיש שעסק בכך אמר כי השטן מקטרג; דורו של הגאון היה כולו זכאי, אך בגלל הוויכוח בין הצדיקים והחסידים,

השטן המקטרג ניצח: הושבתה האחדות בין עמודי התורה שבוילנה לבין עמודי העבודה שבמזריטש; בכל הערים והעיירות שבהם בני ישראל נחתים הוצתה אש המחלוקת ומשיח לא בא; שעת ההתעוררות שלמעלה עברה. המגיד ממזריטש הצטער שלא הלך לגאון לבדו. סיום הזקן: מבקשים אתם לדעת מה היא צוואתו של הגאון? אימתי יבוא המשיח, מתי יגאלו היהודים מכל צרותיהם? זכרו נא

את האתרוג והלולב שהם מצווה אחרונה שבה נסתלק הגאון מן העולם; ארבעת המינים מרמזים על האחדות, כל זמן שאנו אגודים יחד באותם לולב וערבה והדס ואתרוג יש תקווה שיבוא הגואל ויגאלנו מצרותינו, [...] ¹⁵⁸.

כך נתפס בדמיון יובל המאה. ביובל המאה וחמישים למות הגאון כבר לא סיפרו אגדות באופן ישיר, בשנים אלו התחוללו דרמות של ממש, אך מסוג אחר לגמרי, בכל הקשור לקברו של הגר"א, שלחלקן היה ביטוי ספרותי-פולקלוריסטי מיוחד במינו. על כל זה יסופר בפרק ג. בהוצאת 'מוסד הרב קוק' שבירושלים יצא אז לאור הספר 'תולדות הגר"א' - הגאון מווילנא חייו ומשנתו וגדולי דורו שנכתב על ידי דמות מפורסמת בישראל - הרב יהודה ליב מימון. בהקדמה כתב במפורש: "[...] ושבחול המועד סוכות (י"ט בתשרי) תש"ח מלאו מאה וחמישים שנה לפטירתו".¹⁵⁹ באותה שנה הייתה מלחמה בישראל והוקמה המדינה. מעט לאחר יובל המאתיים בשנת תש"ס, הוצאה המהדורה השנייה של ספר זה. יובל המאתיים, הנידון כאן בהקשר הליטאי, נשא יכול ספרותי ומדעי רב הקשור בגר"א, אם כי לא תמיד הודגש יחסו לאירוע.

נחזור להווה, העניין בגאון מנותב בשלב זה לערוצים מרובים; אחד מהם, המשלב גם ליטאים, נסקר בקצרה כאן. הזיכרון היהודי לא התעניין עד כה בשאלה מה חשבו הליטאים על הגר"א. אפשר וימים יבואו, ויזכרו כי בשנים הללו התווכחו על מעמד הגר"א דווקא בוילנה; במובן מסוים הגאון חזר לוילנה.

במרכז וילנה - מרחב הזיכרון

בעיה מסוג אחר העומדת כאתגר בצומת הזיכרונות היהודי-ליטאי כרוכה בשאלת הבנייה בבית הקברות היהודי העתיק בוילנה. מדובר בשטח מיוחד שכבר בעבר נתפס כסמוך למרכזה של וילנה ההיסטורית, ובוודאי שבהווה ניתן לאפיין כממוקם במרכז העיר במלוא המשמעות הנדל"נית של המושג. בזמנו, בתחילת שנות החמישים של המאה הקודמת, החלו לבנות שם מתקני ספורט, והיום הסביבה מוזנחת למדי, וקברים בה איין. על סיפורו המיוחד של בית קברות זה והשלכותיו לזיכרון היהודי נעמוד להלן (פרק ג); כאן נסתפק בציון העובדה כי גורלו של השטח עומד במוקדו של מאבק של ממש בין גורמים בוילנה לבין הקהילה היהודית. רשמית, אלו

¹⁵⁸ ברידס, אגדות, עמ' 118-122. כרקע ראו את האגדות על האגרת הסתומה שהותיר אחריו הגר"א בבקשתו לפתוח אותה אחרי מאה שנה (לנדוי, הגאון החסיד, עמ' שכא-שכב).

¹⁵⁹ מימון, תולדות הגר"א, עמ' ר.

הם המתגוששים, אך המורכבות רבה, וכל צד מוצא עצמו מחוזק בגורמים שונים, לעתים בלתי צפויים, כשהצד היהודי הוא בעצם צדדים יהודיים שאין ביניהם תמימות דעים. המאבק עז; בחפשי אחר מטפורה מתאימה, כמעט והגעתי ל'מלחמת עולם', מטפורה שאינה מוצלחת במיוחד בהקשר של הזיכרון הווילנאי. ערכו הכלכלי של השטח עבור יזמים ואנשי נדל"ן בוילנה של המאה ה-21 ברור לחלוטין, אך בליטא מבינים היטב את סמליותו הרבה העומדת להשוואה עם אתרים רבי מוניטין כמו קבר רבי נחמן באומן שבאוקראינה. שאלה אורבאנית מסקרנת היא איך יושפע המבנה העתידי של וילנה מנוכחות שטח מיוחד זה במרכז: איך תיפטר הבעיה הדתית,¹⁶⁰ איך יעוצב השטח הזה אדריכלית, ואיך תונצח הנוכחות היהודית בעבר בהיעדר שרידים מפורשים? ומעל הכול, איך ישפיע עיצוב זה על מפגש הזיכרונות היהודי-ליטאי? לנוכח הסיבוך הזה אין לי אלא להזדקק למליצה נדושה 'לעתיד פתורנים',¹⁶¹ אלא שכידוע שורשי העתיד נעוצים בעבר.

ליטא הזוכרת - בתי קברות, בתי כנסת, מוזיאונים

דיוננו בסעיפים האחרונים הובילנו לסוגיית זיכרון החיים היהודיים - הדתיים והכלליים, בליטא. באיזו מידה מונצחים החיים היהודיים במקומותיהם המקוריים? באיזו מידה הממסד והתרבות הליטאית בהווה מעודדים את ההנצחה הזו? עיסוקנו בחיבור זה ב'שטח' מכתוב ניסיון לבירור של שאלת ההנצחה ביחס לשרידים היהודיים. שרידים של מה? עגנון בסיפור 'בית הכנסת הגדול' מתייחס למה שאמור להיות מציאות חייה של עיר יהודית בפולין, והדברים יפים למזרח אירופה כולה: "[...] עיר גדולה הייתה ועיר ואם בישראל הייתה, ואם גדולה הייתה ועיר ואם הייתה היכן בית הכנסת הגדול שלה? פרט למצבות הרבה אין סימן שישראל ישבו כאן [...]".¹⁶² אפיונים שכאלה מתאימים גם לחורבן הגדול המעורר את שאלות ה'היכן?'; היכן הם סימניה המובהקים של הקהילה היהודית - היכן

160 על מקבילות בפולין הגם שבעוצמות פחותות, ניתן ללמוד מרבקה פרצק: פרצ'ק, כאן ושם, עמ' 53.

161 בהתייחס למצבים מעין אלה, רבקה פרצ'ק מביעה פסימיות עקרונית: "נשער לרגע [...] יצליח לאתר את גבולות בית הקברות בעזרת [...] נניח לרגע שהתושבים יתפנו מבתיהם הבנויים על שטח שהיה בית הקברות היהודי לשעבר מתוך הבנה שמהותו או קדושתו של [...] אינם מתוירים להם לעשות שימוש אחר בשטח. נאמין לרגע שהרשויות יפנו את [...] נניח לרגע כי [...] תאתר את כל המצבות שנשדדו מבית הקברות של [...] יחזיר את כל המצבות של [...] לבתי העלמין המקומיים, גם אז, בהתקיים כל אלה, לעולם לא יהיה אפשר להשיב את הקבר המחולל, הפרוץ, ההרוס למהותו המקורית. זה מעוות שלא יוכל עוד לתקון" (פרצ'ק, כאן ושם, עמ' 74).

162 עגנון, פולין, עמ' שסג.

בית הכנסת, ובנוסף ובשונה מדברי עגנון, גם היכן הוא בית העלמין. ברור כי המלחמה הגדולה לא הטיבה עמם, אך במקומות רבים לא בוצעה לגביהם פעולת הרס מכוונת ושרידים בהיקף כזה או אחר נותרו עומדים על תלם בפתחה של התקופה הסובייטית; וזו תרמה את חלקה והותירה הרס, פעמים שגדול יותר מההרס של המלחמה עצמה, הרס על גבי הרס. ועל אף כל זאת, נותרו ברחבי ליטא שרידים רבים שמצבם נע בין חורבות לאתרים שלמים, ושאלת שימורם עומדת על הפרק. בנוסף לכך עומדת על הפרק שאלת שימורם של אתרים דתיים אחרים כגון מבני ישיבות מפורסמות, וכן אתרים בעלי אופי תרבותי כללי, לאו דווקא דתיים. להלן בדברים על וילנה (פרק ג), קובנה (פרק ד) והעיר (פרק ה), ניבחנו את שאלת ההנצחה בתוך ההקשר הגדול יותר של זיכרון המקום הספציפי - העיר או העיריה, כאן נידרש למספר דוגמאות הנוגעות בשאלה בממד העקרוני שלה.

האופי המיוחד של הנצחת השרידים היהודיים בליטא המכוון על ידי המחוקק לרשויות המקומיות - עניין הגיוני בפני עצמו שקיים גם בארצות תרבותיות אחרות - מותיר מרחב פעולה רב בידי הגופים המקומיים. הזיקה המשפטית של הרכוש היהודי הקהילתי לקהילה היהודית - המקומית והכללית בליטא מקנה חופש פעולה מסוים לקהילה. בנסיבות אלו גורלם של שרידים יהודיים משמעותיים מותנה בגורמים שלא תמיד עומדת לנגד עיניהם תמונת הזיכרון הכללית של היהדות בליטא ושל מקומו של האתר הספציפי בתוכה. תירוץ ליטאי אופייני לתלונות יהודיות על מצבם של אתרים יהודיים מגלגל את האחריות, וגם את האשמה, אל הקהילה היהודית, ואין צריך לומר עד כמה מביך הוא תירוץ זה.¹⁶³ בנסיבות אלו השימור נותר תלוי בעיקרו ברצון הטוב של הרשות המקומית וגורמים וולונטריים ביישוב הספציפי. מבחינה זו, גם שרידים יהודיים שלכאורה שפר גורלם ובתוקף ערכם התרבותי וההיסטורי הם מוגנים על ידי תקנות של גורמים בינלאומיים כמו אונסק"ו, עדיין תלויים באותו רצון טוב קהילתי. דוגמה שתיסקר להלן (פרק ה) היא של בית הכנסת מעץ בז'ז'מ, ששלט חד משמעי של אונסק"ו אמור להסדיר את מעמדו, אך קשה לראותו שורד לולא פעולתה הברוכה של ישישה רוסייה השוכנת בעיריה.

במקומות שאין ישישה רוסייה או שאין פעולה ברוכה אחרת, המצב של בתי הכנסת איננו פשוט. אם זכו ושוכן בהם מפעל או מתקן בעל חשיבות מקומית,

163 בשיחה גלוית לב עם השגרירה הליטאית בישראל אסטה סקייגיריטה לאושקונה שנערכה באביב 2008, היא עצמה הייתה ערה למלכוד הלוגי הגובל באירוניה שאליז מוביל לגלול האחריות לקהילה היהודית, שהרי בכל זאת 'מישהו' דאג שלא תהיינה קהילות. מכל מקום, אני מבקש להודות לה על דבריה.